

Демократичні процеси в Україні

Фонд “Демократичні ініціативи” – неприбуткова, недержавна аналітична організація.

Фонд ставить за мету сприяти розбудові України як демократичної правової держави з відкритим громадянським суспільним ладом та ринковою економікою.

Фонд організовує роботу висококваліфікованих експертів для вивчення актуальних проблем громадського та політичного життя країни; сприяє налагодженню контактів між організаціями демократичного спрямування та проведенню ними спільних заходів; розповсюджує інформаційні матеріали серед політичних організацій, владних структур, представницьких органів; інформує громадськість через засоби масової інформації.

Редакція бюлетеня

Редактор	І.Кучерів
Наукове редагування	І.Бекешкіна
Літературне редагування	О.Дишлевий
Секретар	Л.Казаневська
Комп'ютерне макетування	М.Зозуля

Адреса Фонду:
Вул. Шовковична 42–44, 11-й поверх, м. Київ 01004, Україна
тел./факс (380 44) 490-6557
E-mail: dif@carrier.kiev.ua
<http://www.dif.com.ua>

Зміст

Вступ

Ірина Бекешкіна. Демократичні процеси в Україні

Микола Шульга. Громадянська самоідентифікація населення України

Ольга Балакірєва. Динаміка електоральних орієнтацій громадян України
(за результатами моніторингу громадської думки у 2000-2001 роках)

Михайло Міщенко, Олександр Яременко. Динаміка рейтингів державних органів влади,
політичних діячів і оцінка діяльності уряду В. Ющенка громадянами України

Сергій Makeєв, Світлана Оксамитна. Ілюзії щодо середнього класу

Олена Злобіна. Українці на межі тисячоліть: між минулим і майбутнім

Олександр Стегній. Ставлення населення України до атомної енергетики (1995-2001)

Відомості про авторів

Ольга Балакірєва – керівник Центру “Соціальний моніторинг”, кандидат соціологічних наук

Ірина Бекешкіна – докторант Інституту соціології НАН України, науковий експерт Фонду “Демократичні ініціативи”, кандидат філософських наук

Олена Злобіна – старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, кандидат філософських наук

Сергій Makeєв – завідувач відділом Інституту соціології НАН України, доктор соціологічних наук

Михайло Міщенко – завідувач сектором політичного аналізу і прогнозування Українського інституту соціальних досліджень, кандидат соціологічних наук

Світлана Оксамитна – завідувача кафедрою соціології Університету “Києво-Могилянська Академія”, кандидат соціологічних наук

Олександр Стегній – докторант Інституту соціології НАН України, кандидат історичних наук

Микола Шульга – заступник директора Інституту соціології НАН України, доктор соціологічних наук

Олександр Яременко – директор Українського інституту соціальних досліджень, кандидат економічних наук

Вступ

2001 рік, який розпочинає нове тисячоліття в історії людства, є особливим для України: цього року вона відзначатиме першу декаду свого існування у світі як незалежна держава. Звичайно, до цієї дати буде сказано чимало слів і наведено чимало статистичних даних. Проте основний зміст і сенс розвитку української держави – це життя її громадян. А тим “дзеркалом”, що узагальнює й об’єктивно відображає це життя, є соціологічна наука.

У цьому збірнику зібрані праці провідних соціологів України, присвячені розглядові різних сторін соціально-політичної ситуації у їх сприйманні пересічними громадянами.

Чи стали за ці роки українці жити заможніше? Чи відчувають вони себе громадянами України? Наскільки успішним був процес демократизації країни? Чи сформувався у країні середній клас? Як ставляться українці до державних органів влади, політичних діячів та партій? Чи бачать вони перспективу у розвитку ядерної енергетики після Чорнобильської катастрофи? Які цінності є визначальними у ментальності українців? І, нарешті, які надії громадяни України покладають на майбутнє? На усі ці питання ми намагалися розглянути у цій книжці. Важливо й те, що соціологічні дані подаються авторами у динаміці, що дозволяє наочно побачити перебіг ситуації і запропонувати певні прогнози.

Фонд “Демократичні ініціативи” висловлює велику подяку Фонду Мотта, який своєю підтримкою проекту сприяє розбудові України як відкритого демократичного суспільства.

Демократичний процес в Україні

Здається, давно відгомоніли президентські вибори, усім відомий переможець і переможений, а на часі вже нові, парламентські вибори. То чи є потреба у публікації матеріалів про “давню бувальщину”? Але, по-перше, публікація об’єктивних даних завжди має сенс, бо це наша історія, по-друге, і це головне, саме напередодні наступних виборів надзвичайно великої ваги набирає позитивний досвід соціологічного супроводу виборів - професійного неупередженого. А саме такою, на нашу думку, була робота Фонду “Демократичні ініціативи” під час президентських виборів, у тісному співробітництві із провідними соціологічними центрами – СОЦИС, Київським міжнародним інститутом соціології, Центром “Соціальний моніторинг”, Інститутом соціології НАН України, Центром Соціополіс.

Представлені у збірнику матеріали зроблені на основі соціологічних досліджень, які регулярно проводилися під час виборчої кампанії, у день виборів і одразу після виборів. Ці дані у вигляді аналітичних прес-релізів постійно оприлюднювалися на Круглих столах Фонду “Демократичні ініціативи” і широко розповсюджувалися через усі засоби масової інформації. Усього було проведено 13 Круглих столів, присвячених різноманітним питанням – не лише власне виборчим рейтингам кандидатів, а й мотивації електорального вибору його особливостям залежно від статі, віку та регіону, передвиборчим очікуванням громадян тощо. Соціологічні служби зробили свої прогнози майбутніх результатів, і читач може переконатися, наскільки точно і професійно може працювати вітчизняна соціологічна наука.

У дні виборів (першого і другого туру) були проведені опитування екзит-пол – безпосередньо на виході з виборчих дільниць, завдячуючи яким громадян з телепередач у ніч виборів задовго до підрахунку голосів змогли дізнатися про результати.

Значний інтерес становлять і матеріали, написані за результатами опитувань, проведених безпосередньо після виборів, коли громадяни “по свіжих слідах” оцінювали перебіг подій і висловлювали сподівання на майбутнє.

Робота, проведена Фондом “Демократичні ініціативи” під час минулих виборів може, на нашу думку, слугувати певною моделлю забезпечення контролю громадськості за ходом

виборчих перегонів. Об'єднання Фонду як громадської організації із провідними соціологічними центрами дозволив виконати декілька функцій, вкрай важливих для демократизації виборчого процесу:

1. Інформативна функція.

Як свідчить досвід, у період проведення виборчих кампаній об'єктивна і неупереджена інформація щодо кандидатів та реальної ситуації з виборчими перегонами є вкрай дефіцитною. Це пов'язане як з фальсифікацією соціологічних даних, так і з певною недовірою навіть до об'єктивних результатів соціологічних центрів, оскільки вважається, що ті зазвичай працюють на замовника. Фонд "Демократичні ініціативи", оскільки не підтримував жодного кандидата і має репутацію незалежного аналітичного центра, зумів об'єднати зусилля основних соціологічних центрів, проаналізувати і надати громадськості усю повноту даних.

2. Аналітична функція.

Навіть об'єктивно і неупереджено працюючі соціологічні центри під час виборів зазвичай зосереджені на виконанні досить прикладних завдань – відстежуванні рейтингів кандидатів та з'ясуванні конкретних чинників, які впливають на вибір населення. Фонд "Демократичні ініціативи" прагнув розглянути вибори у більш широкому контексті, з позиції прагнень та сподівань населення.

3. Комунікативна функція.

Вибори у суспільстві, особливо на етапі докорінних трансформацій - це час, коли суспільство обирає шлях дальшого розвитку. Фонд "Демократичні ініціативи" став під час виборів організатором широкого громадського обговорення вченими, журналістами, політиками, представниками громадських організацій шляхів виходу Україні із затяжної кризи, її поступу до нормального цивілізованого суспільства.

Як відомо, вільні вибори є альфою і омегою сучасної демократії. Причому свобода вибору забезпечується не лише шансом обирати з-поміж кількох кандидатів, а й доступністю інформації, можливість робити свій вибір усвідомлено. Україні - державі, що стала на шлях демократизації й що для неї характерними є усі риси перехідного суспільства - низька політична культура населення і відсутність традицій політичного вибору, низький рівень розвитку громадянського суспільства, обмежена свобода засобів масової інформації вкрай потрібне неупереджене, об'єктивне і кваліфіковане висвітлення виборчого процесу, широке громадське обговорення питань політичного вибору, перспектив розвитку країни. Вважаємо, що подібна практика спільного обговорення науковцями, політиками та журналістами низки вкрай актуальних для України проблем слід продовжити і під час майбутніх парламентських виборів. Чи стануть майбутні вибори ярмарком пустих обіцянок, парадом посмішок, агітацією зірок естради та футболістів, зливою компромату, що назавжди втопить будь-яку суспільну повагу загалом до політики чи, врешті-решт, відбудеться серйозна розмова з суспільством про те, що робити з Україною і як нам далі жити – залежить від і від нас з вами.

Редактор випуску Ірина Бекешикіна

Громадянська самоідентифікація населення України

Микола Шульга

Становлення незалежної України поставило перед її громадянами проблему макросоціетальної самоідентифікації. В радянський час такої проблеми перед особистістю не виникало, оскільки вона народжувалась в стабільних соціальних умовах, і її належність до радянського громадянства, до спільності радянських людей була безсумнівна. В усякому разі таких проблем не виникало у тих, хто народився у післявоєнний період, коли кордони і територія країни, практично, були незмінними. Для багатьох людей існувала проблема у тій площині, що вони самоідентифікувалися перш за все як люди певної національності, а не як представники абстрактного узагальнення в системі етнічних координат - «радянська людина».

Але з розпадом Радянського Союзу, проголошенням нових незалежних держав постало питання формування нової макроідентичності, пов'язаної з усвідомленням приналежності до нового соціального організму. Формування нової ідентичності – це вкрай складна проблема, яка для багатьох людей проходить досить важко, складно, суперечливо. У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України “Українське суспільство”, що ведеться з 1994 року, було передбачено запитання, яке дозволяло частково розглянути цю проблему. Воно формулювалося так: «До яких із вказаних нижче груп Ви себе відносите?». Питання було закритим і передбачало такі варіанти відповіді: «Населення району чи міста, в якому Ви живете », «Населення регіону (області чи кількох областей)», «Населення України в цілому», «Населення колишнього Радянського Союзу», «Населення Європи», «Населення світу в цілому». У цій роботі ми наводимо дані, отримані в 2001 році у згаданому вище моніторинговому дослідженні. Усього було опитано 1800 чоловік, що за основними соціально-демографічними показниками репрезентують доросле населення України.

Завдяки відповідям на вищевказане запитання можна було зафіксувати характер самоідентифікації респондентів у соціально-громадянському просторі. Ці групи самоідентифікації ми назвали громадянськими, або соціетально-громадянськими, оскільки вони утворюються на основі самоідентифікації особистості в координатах суспільства в цілому та на основі своїх уявлень про зв'язок з країною (громадянськість). Відповіді дозволили, по-перше, зафіксувати масштаб тієї соціальної спільності, з якою себе співвідносить респондент; по-друге - розглянути, чи відбулася у респондентів зміна старої ідентичності на нову; по-третє, якщо у них відбулося формування нової ідентичності, то за яким вектором?

Загалом відповіді на запитання у 2001 році розподілилися так: до населення району чи міста віднесли себе 30% опитаних, до населення регіону – 9%, населення України – 35%, населення колишнього Радянського Союзу - 18%, населення Європи - 3%, населення світу - 6%.

Отже, найбільше респондентів себе ототожнюють з Україною. Це говорить про те, що поступово закріплюється самоідентифікація населення як громадян України, як людей, хто у першу чергу ототожнює себе зі своєю країною. Однак процес ототожнення себе з новим соціальним організмом є складним і суперечливим, тому і численність цієї групи складає поки що трохи більше третини респондентів. І це свідчить про те, що процес пошуку особистостями самоідентичностей ще триває і далекий до завершення.

Підтвердження цього ми наведемо нижче, коли будемо розглядати, як проходить процес самоідентифікації у різних соціокультурних групах – майнових, вікових, освітніх, етнічних, мовних, регіональних тощо.

Другу велику групу респондентів за типом самоідентифікації складають ті, хто відносить себе до мешканців міста чи району, тобто ті, хто ідентифікує себе з населенням “малої батьківщини”. Їх майже стільки ж, скільки і тих, хто ідентифікує себе з населенням України - 30%. На нашу думку, так себе ідентифікують у першу чергу ті особистості, які

свідомо чи підсвідомо уникають чіткого самовизначення на соціальному рівні. Можливо, що вони не хочуть признатися собі у тому, що на емоційному рівні їм дорогі цінності, норми і орієнтири колишньої самоідентифікації, оскільки раціонально розуміють, що тих реалій вже немає і їх не повернеш, але й нові їх не приваблюють. Тому вони обирають для себе найменш політизований і ідеологізований ідентифікаційний орієнтир, групу, яка досить чітко сприймається буденною свідомістю, не викликає будь-яких сумнівів у тому, що особистість належить саме їй, не потребує якихось додаткових пояснень щодо включеності особистості у цей людський масив.

З населенням Радянського Союзу ще ідентифікує себе 18% респондентів. Це майже кожний п'ятий із опитаних. Дуже важливо наблизитися до пояснення того, чому ці люди всупереч реаліям ототожнюють себе з соціальною спільністю, яка вже не існує десять років, знайти причини такої поведінки значної частини суспільства.

Інтерес представляють і два останні групи самоідентифікації – самовизначення себе як людини світу та як європейця. За кількістю респондентів, що віднесли себе до цих груп, вони не великі. Вони виглядають дещо романтично-загадково, з елементами чи то виклику, чи то епатажу. Тому важливо знайти ті характеристики, які обумовлюють саме такий самоідентифікаційний вибір. Можливо, це вікові особливості, можливо - культурно-освітні, а можливо - індивідуально-особистісні.

Далі конкретизуємо ознаки кожної із самоідентифікаційних груп через інші їхні соціальні та соціально-психологічні характеристики.

Перш за все співставимо ці групи з їхньою задоволеністю своїм становищем у суспільстві. Якщо розглянути рівень задоволеності своїм становищем у суспільстві по кожній із груп, то виявляється, що серед задоволених найбільше тих, хто ідентифікує себе з населенням Європи – 12%. А найменше задоволених респондентів із групи, що ототожнює себе з населенням СРСР – всього 6%. Всі інші по рівню позитивної задоволеності своїм положенням у суспільстві знаходяться у проміжку між цими крайніми групами. Звертає на себе увагу те, що в цілому серед усіх груп рівень позитивної задоволеності своїм становищем у суспільстві дуже низький – середня величина задоволених дорівнює 8%.

А як виглядають респонденти, що незадоволені своїм становищем у суспільстві? Найбільше незадоволених серед тих, хто ототожнює себе з радянським населенням – 75%. Можливо, що саме незадоволеність теперішнім своїм становищем і є однією із причин того, що люди ототожнюють себе з населенням Радянського Союзу, ностальгуючи за своїм більш благополучним минулим. На другому місці серед незадоволених знаходяться ті, хто вважає себе європейцем (72%). У цій групі («європейців») спостерігається різке розмежування у оцінці свого становища у суспільстві – тут найбільший відсоток задоволених і майже найбільше незадоволених. Можливо, це пов'язано з тим, що серед них менше тих, які не визначилися із оцінкою свого становища у суспільстві. А це, у свою чергу, пов'язане з віковими особливостями - серед них є багато людей (45%) у віці до 30 років. А, як відомо, молодь більш категорична у судженнях. Тому ця група і виглядає такою поляризованою в оцінках.

У тій третині від загального числа респондентів, що ідентифікує себе з містом або районом проживання, незадоволених своїм становищем у суспільстві налічується 72%, тобто стільки ж, скільки і у «європейців» і майже стільки ж, скільки у тих, хто ототожнює себе з радянським населенням. Можливо, що саме незадоволеність життям утримує їх від самоідентифікації з населенням нової країни, але вони вже втратили і свою попередню соціально-ідентичність, тому знаходять вихід у самоідентифікації з локальною спільністю.

Найменше незадоволених серед тих, хто самоідентифікує себе з населенням України – 67%. Тобто за визначенням незадоволеності своїм становищем у суспільстві двома крайніми групами є ті, хто ідентифікує себе з радянським населенням – найбільш незадоволені, і ті, хто ідентифікує себе з населенням України – найменш незадоволені. Різниця у оцінці становища незадоволеності між цими групами сягає 8%.

Оцінка свого становища у суспільстві є одним із найбільш узагальнених показників.

Вона може конкретизуватися у оцінці окремих сторін життя. Це дає нам можливість більш детально розглянути детермінанти різних типів самоідентифікації особистості. Таким уточнюючим показником є оцінка рівня своєї забезпеченості.

В цілому респонденти низько оцінюють рівень своєї забезпеченості. До високозабезпечених себе відносить менше 1% опитаних, до людей середнього рівня забезпеченості - 37%, а до малозабезпечених – 62%. Оскільки до високозабезпечених віднесли себе так мало респондентів, то пов'язувати їх з будь-якою ідентифікаційною групою немає сенсу. Всі інші респонденти розмістилися в ідентифікаційних групах так: найбільше людей із середнім достатком знаходиться в групі тих, хто ідентифікує себе з населенням Європи – 59%, і з населенням регіону – 42%; найбільша частка малозабезпечених людей знаходиться в групі, що ототожнює себе з населенням Радянського Союзу – 68%, з населенням району чи міста – 66%. Серед великої групи тих, хто ідентифікує себе з населенням України, малозабезпеченими себе вважають 61%. А найменше малозабезпечених знаходиться у групі тих, хто ідентифікує себе з населенням Європи – 41%. Таким чином, за показником забезпеченості в ідентифікаційних групах найбільше уваги привертають група, що ідентифікує себе з населенням Європи та група, що ототожнює себе з населенням Радянського Союзу. Можливо, добрий середній достаток цієї групи, а також її більш-менш гідна забезпеченість на фоні широкорозповсюдженої малозабезпеченості є підставою для віднесення себе до «європейців».

Щодо тих, хто ідентифікує себе з населенням СРСР, то тут можна лише повторити те, що ці люди із-за своєї малозабезпеченості відчують ностальгію за минулим. Цей висновок підтверджується відповідями і на інші запитання представників цієї групи. Так, у відповідях на запитання “Якій економічній ситуації Ви надаєте перевагу?” респонденти, що ототожнюють себе з радянським населенням, надають перевагу таким умовам, які були у радянський час. Серед них найбільше тих, хто вважає, що краще щоб були низькі ціни, хоча і за наявності дефіциту товарів - 47%. До них наближаються ті, хто ідентифікує себе з мешканцями району або міста. У них 37% віддають перевагу низьким цінам і дефіциту товарів. Найменше ж таких, хто притримується цієї позиції, серед респондентів, що самоототожнюють себе з населенням Європи - 18%. Серед «радянських людей» найменше тих, хто віддає перевагу суспільній ситуації високих цін за відсутності дефіциту і черг - 15%. А от у “європейців” таких найбільше - 42 %. Майже порівну діляться щодо альтернативи “низькі ціни, дефіцит товарів / високі ціни за відсутності дефіциту і черг” ті, хто ототожнює себе з населенням України (30% і 28%), з населенням регіону (33% і 29%), з населенням світу (29% і 26%).

Слід зазначити, що це питання для багатьох респондентів є занадто суперечливим і вони обирають для себе варіант “важко відповісти”. Таких, що не визначилися серед тих, хто самоідентифікується з населенням світу, - 45%, з населенням України - 42%, з населенням району або міста - 42%.

Певну ясність в характеристику ідентифікаційних груп вносять відповіді на запитання щодо соціально-політичних орієнтацій респондентів. На запитання “Політичні сили тепер поділяються на такі, що хотіли б повернутися до соціалізму, і такі, що бажають будувати капіталізм. Як ви особисто ставитеся до цих сил?” відповіді серед ідентифікаційних груп розділилися так. Найбільш однозначно визначилися респонденти, що відносять себе до радянського населення: 43% з них відповіли, що підтримують соціалізм. В інших ідентифікаційних групах такої концентрації на одному з варіантів відповідей не спостерігається. В них відповіді респондентів розпорошилися більш-менш рівномірно за такими варіантами: “підтримую прихильників капіталізму”, “підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували”, “не підтримую нікого”, а також варіант, коли респонденти заявили, що їм важко відповісти на це запитання. Лише в декількох із цих варіантів концентрація відповідей є досить високою: це 29% респондентів з групи “населення району або міста” та 30% з групи “населення регіону”, які відповіли “не підтримую нікого”, і 27% з групи “європейців”, які відповіли, що підтримують прихильників капіталізму.

Аналіз ідентифікаційних груп за освітніми характеристиками респондентів показує, що за освітою найбільше у своєму ідентифікаційному виборі відрізняються ті, хто має початкову та неповну середню освіту, а також ті, хто має загальну середню освіту. Їх найбільше самовизначилося як такі, що належить до населення району або міста - 35% і 33% відповідно. Для порівняння можна назвати тих респондентів, які мають вищу освіту, їх у цій ідентифікаційній групі лише 16%. Можливо, це пов'язано з тим, що для людей з невисоким рівнем освіти важче самовизначитись у соціально-громадянському плані у час кардинальних змін суспільних самоідентичностей. На цьому рівні узагальнень, очевидно, легше розібратись людям з вищою освітою. І ще одна освітня група досить помітно відрізняється від інших – це група респондентів з вищою освітою. Їх більше всього сконцентровано в ідентифікаційній групі “населення Радянського Союзу” – 26%. А от респондентів з середньою та середньою спеціальною освітою в цій ідентифікаційній групі лише 16%.

Помітними є відмінності за самовизначенням серед етнічних груп, особливо серед тих, хто ототожнює себе з населенням України і з населенням Радянського Союзу. У першій групі (“населення України”) – українці складають 38%, росіяни – 24%, представники інших національностей – 23%. Тут ми стикаємося з тією проблемою, що представникам нетитульного етносу важче створити нову ідентичність, яка ґрунтується на ототожненні себе з населенням нової країни. А протилежна їй тенденція - людям нетитульного етносу важче втратити свою самоідентифікацію з населенням держави, в якій були розмитими етнічні самоідентичності, - простежується в ідентифікаційній групі “населення Радянського Союзу”, що у її складі існують ще більші відмінності у питомій вазі етнічних груп. Так, лише 12% українців віднесли себе до групи “населення Радянського Союзу”, в той час як з цією групою ототожнили себе 33% росіян і 35% людей інших національностей.

Чинником, що впливає на вибір ідентифікаційної групи, є рідна мова. Найбільш показово цей чинник проявився у групі тих, хто відносить себе до жителів України та у тих, хто ідентифікує себе з населенням Радянського Союзу. Так, 41% респондентів, у кого рідною мовою є українська, ототожнюють себе з жителями України, проте в цій групі знаходиться тільки 24% тих, у кого рідною мовою є російська. А от в групу тих, хто відносить себе до населення Радянського Союзу, входить 10% респондентів з рідною українською мовою і 29% - з рідною російською. Отже, мовний фактор є дуже істотним для самоідентифікації, і ті респонденти, у кого рідною є українська мова, тяжіють до ідентифікаційної групи “жителі України”, а ті, у кого рідною мовою є російська - до ідентифікаційної групи “жителі Радянського Союзу”.

На вибір ідентифікаційної групи суттєво впливає вік респондентів. Певні вікові уподобання спостерігаються в ідентифікаційній групі “жителі району або міста”. До цієї групи себе зарахували 33% тих, у кого вік більше ніж 55 років, а також 28% тих, кому ще немає 30 років. Тобто люди старшого віку надають перевагу цій ідентифікаційній групі. До ідентифікаційної групи “жителі України” більше тяжіє молодь. У цій групі знаходиться 38% респондентів у віці до 30 років і тільки 31% респондентів - у віці старше 55 років. Привертає увагу також і ідентифікаційна група “жителі Радянського Союзу”. В ній зосередилось 24% респондентів у віці старшому за 55 років і тільки 9% респондентів - у віці до 30 років. Отже, можна зробити висновок, що люди літнього віку ідентифікують себе або з групами конкретно-поселенського рівня, або з соціальною групою суспільства, що розпалося.

Не можна не звернути увагу на особливості соціально-громадянської ідентифікації на рівні регіонів країни. Найбільші відмінності між регіонами спостерігається в ідентифікаційних групах “населення України”, “населення Радянського Союзу” і “населення Європи”. З ідентифікаційною групою “населення України” себе ідентифікує 42% респондентів з Центрального регіону України і тільки 27% - з Півдня. А з групою “населення Радянського Союзу” ототожнюють себе 5% мешканців Західного регіону і аж 26% Сходу, тобто в 5 разів більше. Помітними є відмінності у невеликій групі респондентів, що ідентифікує себе з жителями Європи. В цій групі налічується менше 1% жителів Східного

регіону і 6% жителів Західного. З цього можна зробити висновок, що жителі Центрального регіону тяжіють до групи “населення України”, Східного - до групи “населення Радянського Союзу”, а групу “жителі Європи” найбільше представляють респонденти із Західного регіону.

Отже, на сьогодні в Україні більш менш виразно окреслились декілька соціально-громадянських самоідентифікаційних груп. Перша група – “населення України”. Її складають 35% респондентів і для неї характерними ознаками є те, що це переважно люди молоді і малозабезпечені, з рідною українською мовою, які географічно знаходяться ближче до Центрального регіону країни.

Другу за величиною (30%) ідентифікаційну групу складають респонденти, що ототожнюють себе з конкретною поселенською спільністю – “населення району або міста”. Серед них більше тих, хто говорить українською має невисокий рівень освіти, незадоволений своїм становищем у суспільстві.

Третю, досить виражену за усталеністю самоідентичностей, групу складають ті респонденти, що ототожнюють себе з населенням Радянського Союзу. Ця група респондентів має найбільш чітко виражені самоідентифікаційні ознаки. Хоча вона за кількісним складом і невелика (об’єднує 18% респондентів), але найбільш цілісна у таких характеристиках, як сприйняття свого становища у суспільстві, рівень забезпеченості, у ставленні до нових і старих моделей соціального життя. В ній переважають негативні оцінки теперішнього часу. В цій групі багато людей з вищою освітою, старших 55 років, росіян.

Інші ідентифікаційні групи також мають специфічні характеристики. Але за масштабами вони невеликі.

Таким чином, аналіз показує, що ідентифікаційний процес на соціальному рівні в Україні ще продовжується. Населення помітно поділене за самоідентифікаційними визначеннями на декілька груп, одні з яких мають більш-менш чіткі контури своєї суспільної тотожності, а інші – розмиті. Це означає, що суспільство повинно створювати сприятливі політичні, правові, соціальні, культурні, соціально-психологічні умови для формування позитивних самоідентичностей, які б мали вектор спрямованості на сучасне і на майбутнє.

Динаміка електоральних орієнтацій громадян України (за результатами моніторингу громадської думки у 2000-2001 роках)

Ольга Балакірєва

Опитування громадської думки населення України, що проводяться Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром «Соціальний моніторинг» показують, що протягом останніх чотирьох років серед проблем, що непокоять громадян, лідирують ті, які безпосередньо зачіпають інтереси людини та впливають на рівень життя. Перше місце за значущістю посідають такі проблеми, як загальне падіння рівня життя, несвоєчасні виплати заробітної платні, пенсій, стипендій, стан економіки в цілому, проблеми працевлаштування, зростання злочинності, відсутність турботи держави про своїх громадян. Меншою мірою непокоять загальні проблеми розвитку суспільства, найменшою – міждержавні відносини, зовнішньополітичні та ідеологічні питання. На цьому тлі загальносуспільних проблем актуалізація вивчення електоральних орієнтацій населення пов'язана з нестабільністю виборчої системи в Україні та з процесом перерозподілу сфер впливу між політичними силами.

Багатопартійна політична система є однією із необхідних умов функціонування демократичного суспільства. В свою чергу, важливим чинником ефективного функціонування партій є достатній рівень їх легітимності в очах громадськості. Розглядаючи відповіді на запитання анкети «Як би Ви оцінили роль політичних партій у суспільному житті нашої країни», необхідно відзначити вельми негативне ставлення до їх діяльності. Лише 10% респондентів вважають, що політичні партії в Україні сприяють розвитку суспільства, а 27% зазначають, що їх вплив скоріше негативний. Близько 41% опитаних не бачать реального впливу партій, не визначилися у відповіді 21% опитаних. Наболілою проблемою є існування великої кількості партійних об'єднань. На думку 63% респондентів, значна кількість партій перешкоджає розвитку країни, і тому близькі за ідейними позиціями партії повинні об'єднуватися. Нормальним для демократичного суспільства існування значної кількості партій вважають 15% опитаних.

З наближенням парламентських виборів активізувався процес об'єднання політичних партій, створення партійних блоків та коаліцій. У грудні 2000 р. рівень підтримки об'єднаних процесів сягав 33% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Останнім часом окреслилася тенденція до об'єднання політичних партій. Чи підтримуєте ви такі об'єднанчі процеси?», % (респондент міг вибрати лише один варіант відповіді)

Не підтримую, тому що я взагалі негативно ставлюся до політичних партій	20
Не підтримую, тому що вважаю, що ці партії достатньо ефективно діють самостійно	8
Підтримую, оскільки вважаю, що об'єднавшись, партії матимуть більший вплив	33
Мені байдуже	21
<i>Важко відповісти</i>	16
<i>Немає відповіді</i>	3

Близько третини респондентів підтримують об'єднанчі процеси, остільки вважають, що, об'єднавшись, партії матимуть більший вплив на розвиток суспільно-політичної ситуації в країні. Найчастіше цей погляд поділяють прихильники національно-радикальної (76%),

національно-демократичної (64%), соціалістичної (51%), соціал-демократичної (46%) та «ринково-інтеграціоністської» (47%) ідеологій, найменшою мірою - ті, хто не симпатизує жодній ідеологічній концепції (12%) або не орієнтується в політичних течіях (15%). Відносно низька частка прихильників об'єднавчих процесів спостерігається серед симпатиків комуністичної (34%) та екологічної (31%) ідеологій. Останнє можна пояснити тим, що ці партії є фактично єдиними на своєму «електоральному полі»; спроби створення «альтернативних» комуністичних партій (як КПУ оновлена) поки що маловідомі широкому загалу. Потребу в об'єднавчих процесах найбільшою мірою відчують прихильники тих ідеологій, якими керуються кілька ідеологічно близьких партій, що конкурують між собою, «розколюючи» електорат і об'єктивно шкодячи одна одній.

Негативне ставлення до об'єднавчих процесів людей, які не поділяють жодну з наявних ідеологій, переважно зумовлене негативним ставленням до політичних партій взагалі (таку відповідь дали 41% з-поміж них), а негативне ставлення респондентів, які не орієнтуються в політичних течіях - переважно байдужістю до політичних процесів (37%).

Підтримка об'єднавчих процесів зростає із зростанням освітнього рівня респондентів: якщо серед опитаних із неповною середньою освітою їх підтримують 26%, то серед тих, хто має вищу або незакінчену вищу освіту - 42%. Підтримка цих процесів зростає із зростанням рівня добробуту (25% серед тих, хто власний матеріальний стан характеризує як «дуже низький» і 38% - серед тих, хто характеризує його як «середній»). Серед мешканців різних регіонів підтримка цих процесів найбільшою мірою виражена в Криму (49%), на Заході (39%) та на Сході (37%).

Під час моніторингового опитування громадської думки, що проводиться УІСД та ЦСМ, електоральні орієнтації досліджувалися за двома методиками. За першою з них респондентів просили визначити ставлення до кожної з наведених у запитальнику партій або партійних блоків (див. табл. 2), що дозволяє виявити рівень їх потенційної підтримки виборцями. За другою - респондентам було запропоновано ознайомитися з гіпотетичним бюлетенем для голосування, до якого були внесені найбільш впливові політичні партії та блоки, та відповісти, за яку партію чи блок з наведеного списку вони проголосували б (див. табл. 3). Ми можемо порівняти отримані результати у динаміці.

За даними таблиці 2, можна зробити висновок, що практично щодо всіх партій, динаміку ставлення до яких ми маємо можливість простежити, з січня 2000 року по березень 2001 року зросла частка тих, хто відповів, що ні за яких обставин не проголосує за будь-яку з партій. Отримавши такий результат у травні 2000 р. порівняно із січнем, ми були схильні пояснювати зниження рівня підтримки більшості партій, насамперед правоцентристської орієнтації, послабленням гостроти політичної боротьби за ті місяці. Але ця тенденція залишилася і в умовах загострення політичного протистояння. На нашу думку, ця тенденція зумовлена зростанням розчарування виборців у ефективності діяльності всіх політичних партій, незалежно від орієнтації, в їхній здатності позитивно впливати на суспільно-політичну ситуацію в Україні. Одна з небагатьох партій, щодо якої не зафіксовано зростання негативного ставлення, є Партія промисловців і підприємців України.

Порівняно з січнем 2000 року помітно зменшилися наміри виборців голосувати за деякі партії. Так, якщо у січні 2000 року відповіли, що «цілком ймовірно, що проголосують» за Аграрну партію України, 10% респондентів, «впевнені, що проголосують» - 3%, то за даними останнього опитування - відповідно, 7% і 1%. Зменшення потенційної підтримки виборців стосується також Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Соціалістичної партії України, Прогресивної соціалістичної партії України, Селянської партії України, Народного Руху України, Українського Народного Руху, Народно-демократичної партії, а найбільшою мірою - СДПУ(о). Єдина партія, щодо якої зросли наміри підтримки - Партія промисловців і підприємців України: якщо у травні 2000 року зазначили, що «ймовірно», проголосують за неї, 6% опитаних, то у березні 2001 року - 11%. Щоправда, частка тих, хто впевнений, що проголосує за цю партію, за цей період не зросла.

Зросла також потенційна підтримка блоку, очолюваного НДП, блоку Всеукраїнського об'єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України та Політичної партії малого та середнього бізнесу України. Відносно високою також є підтримка блоку НРУ, Партії “Реформи і порядок” та КУНу. На нашу думку, це свідчить про те, що виборці прихильно ставляться до створення партійних виборчих об'єднань та блоків, орієнтуючись на них як на консолідовані політичні сили.

Однак дуже низькою поки що залишається підтримка блоку “Українська правиця”. Причиною цього може бути маловідомість цього блоку, а також те, що хоча до нього увійшла досить велика кількість політичних партій та громадських об'єднань, серед них дуже мало впливових та таких, що мають значну громадську підтримку.

Як видно з таблиці 2, найчастіше респонденти висловлюють бажання проголосувати за Комуністичну партію (“напевне” або “цілком ймовірно” мають намір за неї проголосувати 21% опитаних, у грудні минулого року -20%). Відносно часто (10% і більше) опитані відповідають, що “напевне” або “цілком ймовірно” проголосують за Партію зелених України (19%, у грудні минулого року - 18%), Народно-демократичну партію (відповідно 17% і 17%), Партію “Реформи і порядок” (відповідно 14% і 14%), Партію промисловців і підприємців України (відповідно 13% і 12%), Комуністичну партію України (оновлену) (відповідно 13% і 11%) Партію “Жінки України” (відповідно 12% і 11%), Соціал-демократичну партію (об'єднану) (відповідно 11% і 14%), Селянську партію України (відповідно 9% і 11%), Народний Рух України (відповідно 9% і 12%), а також блок, очолюваний НДП (відповідно 18% і 12%); блок Партії “Реформи і порядок”, Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів (відповідно 11% і 10%); блок Всеукраїнського об'єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України та Політичної партії малого та середнього бізнесу України (відповідно 11% і 7%).

Зауважимо, що стосовно переважної більшості політичних партій та блоків питома вага тих, хто вважає своє ставлення до них остаточно визначеним (сума відповідей “не голосуватиму за будь-яких обставин” та “впевнений, що голосуватиму”), рідко перевищує 40% загальної кількості опитаних. Отже, у випадку призначення нових виборів до **Верховної Ради України основна частина електорату остаточно визначатиме свою позицію під впливом загальносоціальної та політичної ситуації, яка складатиметься на той час, передвиборної агітації, коментарів у засобах масової інформації, авторитетних лідерів тощо.**

Респондентам також було запропоновано гіпотетичний бюлетень для голосування, до якого були внесені найбільш впливові політичні партії та блоки. Їх просили відповісти, за яку партію чи блок з наведеного списку вони проголосували б у випадку, якщо б вибори відбулися наступної неділі (див. табл. 4). Ці дані відображають “реальний” електорат партій та блоків на час опитування.

Як бачимо з таблиць 2 і 4, “реальний” електорат є помітно меншим за “потенційний” (на 6-14% відсотків). Найбільший “розрив” між “потенційним” та “реальним” електоратом - у Партії зелених України, що, на нашу думку, свідчить про значний електоральний потенціал цієї партії.

Як бачимо з таблиці 4, найчастіше опитувані мають намір проголосувати за Комуністичну партію України (14,7% всіх опитаних, або 17,3% серед тих, хто має намір прийти на виборчі дільниці). Значну частку голосів можуть також отримати: СДПУ(о); блок, очолюваний НДП; блок Партії “Реформи і порядок”, Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів; Партія зелених України; Партія “Жінки України”.

Таблиця 2

Динаміка намірів голосувати за основні політичні партії у випадку призначення парламентських виборців,%

	Не проголосує ні за яких обставин				Малоймовірно, що проголосує				Цілком ймовірно, що проголосує				Впевнені, що проголосує				Ще не вирішили			
	с і-чен ь 2000	т ра-вен ь 2000	гру -ден ь 2000	бер е-зен ь 2000	с і-чен ь 2000	т ра-вен ь 2000	гру -ден ь 2000	бер е-зен ь 2000	с і-чен ь 2000	т ра-вен ь 2000	гру -ден ь 2000	бер е-зен ь 2000	с і-чен ь 2000	т ра-вен ь 2000	гру -ден ь 2000	бер е-зен ь 2000	с і-чен ь 2000	т ра-вен ь 2000	гру -ден ь 2000	бер е-зен ь 2000
Аграрна партія України	26	31	33	37	29	24	26	26	10	7	7	7	3	2	2	1	31	36	31	28
Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"	28	32	35	40	26	22	27	26	9	6	4	4	2	2	2	1	34	38	33	29
Всеукраїнське об'єднання лівих "Справедливість"	-	32	36	41	-	23	23	23	-	4	4	5	-	1	2	1	-	38	34	29
Всеукраїнська партія жіночих ініціатив	-	-	33	38	-	-	24	24	-	-	7	7	-	-	2	2	-	-	34	28
Жіноча народна партія (об'єднана)	-	-	33	38	-	-	24	24	-	-	7	7	-	-	3	2	-	-	33	28
Конгрес українських націоналістів	-	43	45	50	-	18	21	19	-	3	4	4	-	2	2	2	-	33	28	25
Комуністична партія України	41	34	39	41	17	14	15	15	9	12	9	10	13	12	11	11	20	27	25	23
Комуністична партія України (оновлена)	-	-	41	44	-	-	19	17	-	-	8	9	-	-	3	4	-	-	28	25
Ліберальна партія України	32	35	38	40	30	22	26	27	4	5	4	4	0,9	1	1	0,8	32	35	32	29
Народний Рух України	38	40	41	46	23	19	21	18	10	7	8	7	4	3	4	2	25	31	27	26
Народно-демократична	2	2	30	33	2	2	21	23	1	1	12	14	5	4	5	3	3	3	31	27

партія	4	9			3	0			9	3							0	4		
Організація політичного розвитку – Молодіжна партія України	-	-	32	36	-	-	23	23	-	-	7	7	-	-	2	2	-	-	36	31
Партія промисловців і підприємців України	-	3 3	32	35	-	2 1	23	24	-	6	9	11	-	2	3	2	-	3 7	33	29
Партія “Демократичний союз”	2 7	3 2	32	36	2 8	2 2	25	27	7	6	5	7	2	1	2	1	3 5	3 8	35	29
Партія “Жінки України”	-	-	34	37	-	-	23	23	-	-	8	9	-	-	3	3	-	-	33	28
Партія зелених України	-	2 9	29	32	-	1 9	22	21	-	1 3	13	13	-	5	5	5	-	3 4	30	28
Партія “Молода Україна”	-	3 0	34	35	-	3 0	24	25	-	8	2	7	-	2	1	2	-	3 8	38	30
Партія регіонального відродження “Трудова солідарність України”*	-	-	32	36	-	-	25	25	-	-	5	5	-	-	2	0,7	-	-	35	32
Партія "Реформи і порядок"	2 3	2 9	30	33	2 6	2 1	23	23	1 3	1 0	11	12	4	2	3	2	3 4	3 7	33	30
Партія “Солідарність жінок України”	-	-	34	39	-	-	24	24	-	-	6	6	-	-	3	1	-	-	34	29

Продовження таблиці 2

	Не проголосує ні за яких обставин				Малоймовірно, що проголосує				Цілком ймовірно, що проголосує				Впевнені, що проголосує				Ще не вирішив			
	с і-чен ь	т ра-вен ь	гру -ден ь	бер е-зен ь	с і-чен ь	т ра-вен ь	гру -ден ь	бер е-зен ь	с і-чен ь	т ра-вен ь	гру -ден ь	бер е-зен ь	с і-чен ь	т ра-вен ь	гру -ден ь	бер е-зен ь	с і-чен ь	т ра-вен ь	гру -ден ь	бер е-зен ь
	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200	200
	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1
Партія “Трудова Україна”	-	-	33	38	-	-	26	26	-	-	5	5	-	-	2	1	-	-	34	30

Партія “Яблуко”	-	-	37	43	-	-	23	24	-	-	2	3	-	-	1	0,5	-	-	37	29
Прогресивна соціалістична партія України	3 5	3 5	38	43	2 4	2 1	23	23	7	5	5	4	2	1	1	1	3 1	3 6	32	28
Селянська партія України	3 1	3 2	35	39	2 6	2 2	23	23	1 1	7	8	8	3	3	3	2	2 8	3 5	31	28
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	2 5	2 9	30	37	2 5	2 0	23	24	1 5	1 2	10	8	7	4	4	3	2 9	3 5	32	28
Соціал-національна партія України	-	3 5	39	44	-	2 2	23	24	-	4	3	3	-	1	0,9	0,7	-	3 8	33	28
Соціалістична партія України	3 3	3 4	37	41	2 4	2 2	22	23	1 0	6	8	6	3	2	2	3	3 0	3 5	30	28
Українська народна партія “Собор”	3 3	3 6	37	45	2 6	2 1	23	22	4	2	3	2	0 ,8	1	1	0,7	3 6	4 0	35	29
Український народний рух	3 9	4 0	41	47	2 3	2 0	22	18	1 0	4	6	7	3	2	3	2	2 5	3 3	29	27
Християнсько-демократична партія України	3 3	3 4	35	41	2 5	2 0	22	22	7	5	6	7	2	3	2	2	2 2	3 6	32	28
Блок Партії “Реформи і порядок”, Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів	-	-	39	37	-	-	20	15	-	-	7	7	-	-	3	4	-	-	31	37
Блок Всеукраїнського об'єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України та Політичної партії малого та середнього бізнесу України	-	-	37	30	-	-	23	19	-	-	5	8	-	-	2	3	-	-	33	39
Блок Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України, Аграрної партії, Республіканської християнської партії, Партії	-	-	32	27	-	-	22	16	-	-	9	14	-	-	3	4	-	-	32	39

“Молода Україна”**																				
Блок “Українська правиця”	-	-	-	34	-	-	-	16	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	46

* Цю партію перейменовано на Партію регіонів

** У грудні 2000 року під час опитувань питання ставилося щодо блоку Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України

Таблиця 3

“Потенційний” електорат партій та блоків (частка респондентів, які зазначили, що “впевнені, що проголосують” за партію чи блок, або “цілком ймовірно, що проголосують”), березень 2001 р.

	Частка респондентів, які зазначили, що “впевнені, що проголосують” за партію чи блок, або “цілком ймовірно, що проголосують”, %	Ранг
Комуністична партія України	21	I
Партія зелених України	19	II
Блок Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України, Аграрної партії, Республіканської християнської партії, Партії “Молода Україна”	18	III
Народно-демократична партія	17	IV
Партія "Реформи і порядок"	14	V
Комуністична партія України (оновлена)	13	VI-VII
Партія промисловців і підприємців України	13	VI-VII
Партія “Жінки України”	12	VIII
Соціал-демократична партія України (об’єднана)	11	IX-XI
Блок Всеукраїнського об’єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України та Політичної партії малого та середнього бізнесу України	11	IX-XI
Блок Партії “Реформи і порядок”, Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів	11	IX-XI
Організація політичного розвитку - Молодіжна партія України	10	XII
Всеукраїнська партія жіночих ініціатив	9	XIII-XX
Жіноча народна партія (об’єднана)	9	XIII-XX
Аграрна партія України	9	XIII-XX
Народний Рух України	9	XIII-XX
Партія “Молода Україна”	9	XIII-XX
Селянська партія України	9	XIII-XX
Соціалістична партія України	9	XIII-XX
Християнсько-демократична партія України	9	XIII-XX
Партія “Демократичний союз”	8	XXI-XXIII
Партія “Солідарність жінок України”	8	XXI-XXIII
Український народний рух	8	XXI-XXIII
Всеукраїнське об’єднання лівих “Справедливість”	7	XXIV
Конгрес українських націоналістів	6	XXV-XXVII
Партія регіонального відродження “Трудова солідарність України”	6	XXV-XXVII
Партія “Трудова Україна”	6	XXV-XXVII
Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	5	XXVIII-XXX

Ліберальна партія України	5	XXVIII-XXX
Прогресивна соціалістична партія України	5	XXVIII-XXX
Партія “Яблуко”	3	XXXI-XXXIV
Соціал-національна партія України	3	XXXI-XXXIV
Українська народна партія “Собор”	3	XXXI-XXXIV
Блок “Українська правиця”	3	XXXI-XXXIV

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на запитання: “Якщо вибори до Верховної Ради України відбулися б наступної неділі і в разі голосування за партійними списками бюлетень для голосування виглядав би таким чином, за яку партію або блок ви проголосували б?”, %

<i>(респондент міг вибрати лише один варіант відповіді)</i>	Серед усіх опитаних			Серед тих, хто візьме участь у голосуванні		
	<i>грудень 2000</i>	<i>березень 2001</i>	<i>квітень 2001</i>	<i>грудень 2000</i>	<i>березень 2001</i>	<i>квітень 2001</i>
Комуністична партія України	16.7	13.4	14.7	19.7	15.6	17.3
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	5.1	4.6	6.5	6.1	5.4	7.6
Блок Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України, Аграрної партії, Республіканської християнської партії, Партії “Молода Україна” (у грудні 2000 року - блок Народно-демократичної партії, Партії промисловців і підприємців України)	8.2	8.9	6.0	9.7	10.4	7.1
Партія “Жінки України”	-	3.0	5.2	-	3.5	6.2
Блок Партії “Реформи і порядок”, Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів	6.2	5.3	4.9	7.4	6.2	5.8
Партія зелених України	5.6	4.8	4.2	6.7	5.6	4.9
Соціалістична партія України	2.8	3.5	2.6	3.3	4.1	3.0
Комуністична партія України (оновлена)	-	2.8	2.4	-	3.2	2.8
Партія “Демократичний союз”	-	1.2	1.5	-	1.4	1.7
Прогресивна соціалістична партія України	1.1	0.7	1.1	1.3	0.8	1.3
Селянська партія України	2.1	1.3	1.1	2.5	1.5	1.3
Блок Всеукраїнського об'єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України і Політичної партії малого та середнього бізнесу України	1.5	1.6	1.0	1.7	1.8	1.2
Партія “Трудова Україна”	0.9	0.5	1.0	1.1	0.6	1.2
Блок партій “Українська правиця”	-	0.4	0.6	-	0.4	0.7

Партія “Яблуко”	0.4	0.7	0.4	0.5	0.8	0.4
Партія регіонів (У грудні та березні – Партія регіонального відродження “Трудова солідарність України”)	1.1	0.3	0.3	1.2	0.4	0.4
Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”	1.0	-	-	1.2	-	-
Український народний рух	2.4	2.0	-	2.8	2.3	-
Проголосував би проти всіх партій	7.9	9.2	7.9	9.4	10.7	9.3
Важко відповісти	21.5	21.8	23.5	25.5	25.4	27.6
Не брав би участі у виборах	15.5	13.8	14.6			

(-) - Партія (блок) не були включені до переліку партій та блоків, з якого респондентам пропонувалося зробити вибір.

Порівняно з березнем знизилася підтримка блоку, очолюваного НДП, натомість більше прихильників стало у СДПУ(о) та Партії “Жінки України”. Однак щодо останньої, то тут на відповіді респондентів могла вплинути та обставина, що блок запитань анкети, який передував аналізованому, стосувався проблем розвитку жіночого руху, і це могло справити вплив на наступні відповіді респондентів (в соціології це називають “феномен впливу попередніх запитань”). Деяке зростання частки тих, хто має намір голосувати за КПУ, супроводилося зниженням рейтингу інших лівих партій та блоків (СПУ; Блоку Всеукраїнського об’єднання лівих “Справедливість”, Патріотичної партії України і Політичної партії малого та середнього бізнесу України).

Близько 2% респондентів відповіли, що проголосують за Комуністичну партію України (оновлену), що є свідченням того, що частина комуністичного електорату не цілком задоволена діяльністю КПУ і схильна позитивно реагувати на назву КПУ (оновлена). Отже, КПУ(о) у випадку участі в парламентських виборах здатна “відібрати” у КПУ певну частину її електорату.

Загальна частка респондентів, готових проголосувати за КПУ та КПУ(о) у квітні, приблизно дорівнює частці респондентів, які мали намір проголосувати за КПУ у грудні 2000 року (КПУ(о) тоді не включалася до гіпотетичного бюлетеня).

Підтримка Комуністичної партії найбільшою мірою виражена у старшій віковій групі.

Так, серед молодих людей віком до 28 років схильні проголосувати за неї лише 4%, серед 29-49-річних - 9%, серед старших 50 років - 27%. Підтримка Партії зелених серед людей старшого віку, навпаки, менша (відповідно 2, 5 і 7%).

Найбільшою підтримкою комуністи користуються в АР Крим (27%) та у Східному регіоні (23%). Найменший рівень готовності голосувати за комуністів - у Західному регіоні (2%) та у Києві (4%). За блок Партії “Реформи і порядок”, НРУ та КУНу найчастіше готові віддати свої голоси мешканці Західного регіону (15%), тоді як в інших регіонах - від 1% до 5%.

Існують відмінності у підтримці деяких партій та блоків між українцями та росіянами. Так, за блок Партії “Реформи і порядок”, НРУ та КУНу готові проголосувати 6% опитаних українців і лише 2% - росіян, росіяни частіше готові голосувати за КПУ (відповідно 13% і 23%). У підтримці інших партій та блоків значущих відмінностей між українцями та росіянами не спостерігається.

Показово, що з січня 2000 року по квітень 2001 року зросла частка респондентів, які зазначили, що ні за яких обставин не проголосують за більшість партій.

Спостерігалось підвищення інтересу виборців до створення партійних виборчих об'єднань та блоків, наявні ознаки того, що значна частина громадян орієнтуються на них як на консолідовані політичні сили.

Найбільші шанси подолати чотиривідсотковий бар'єр і пройти до парламенту мають Комуністична партія, блок НДП, Партії промисловців і підприємців України, Аграрної партії, Республіканської християнської партії, Партії "Молода Україна"; блок Партії "Реформи і порядок", Народного Руху України та Конгресу Українських Націоналістів; Партія зелених України; СДПУ(о), Соціалістична партія України. Реальні шанси побороти чотиривідсотковий бар'єр мають також Партія "Жінки України" та Комуністична партія України (оновлена).

Динаміка рейтингів державних органів влади, політичних діячів і оцінка діяльності уряду В. Ющенка громадянами України

Михайло Міщенко, Олександр Яременко

За даними опитувань громадської думки, що проводилися Українським інститутом соціальних досліджень і Центром "Соціальний моніторинг" протягом останніх двох років, спостерігалася досить помітна динаміка рівня довіри до вищих державних органів влади України. Помітне зростання довіри до Президента України, прем'єр-міністра та уряду на початку 2000 року, зумовлене результатами виборів і внутрішньополітичними подіями (утворення парламентської більшості, формування нового уряду), не було стійким, і вже травневе (2000 р.) опитування зафіксувало помітне зниження рівня довіри до них (див. табл. 1).

Рівень довіри до Президента України Л.Кучми з травня по грудень 2000 року залишався незмінним (довіряли йому 32% опитаних), а у березні 2001 року зафіксоване незначне зниження рівня довіри (до 28%). Рівень довіри до Верховної Ради України та до Голови Верховної Ради протягом 2000 - початку 2001 року залишався стабільно низьким (на рівні 16-19%). Довіра ж до прем'єр-міністра В.Ющенка з середини 2000 року почала зростати. Частка респондентів, що довіряли Голові Уряду, у березні досягла 49%, що лише трохи менше рівня січня 2000 року, коли вона була найвищою. Разом з тим, частка опитаних, які йому не довіряли, хоч і продовжувала зменшуватися, все ж у березні 2001 року була помітно більшою, ніж на початку 2000 року (відповідно 38 і 26%). З травня 2000 року по березень 2001 року частка респондентів, які довіряли уряду, зросла лише на 3% тоді як рівень довіри до Голови Уряду зріс за цей час на 12%. Особистий імідж В.Ющенка протягом усього часу був кращим, ніж уряду.

У березні 2001 року рівень довіри до прем'єр-міністра В.Ющенка був найвищий у Західному (68%), Центральному (64%), Північному (57%) регіонах та у Києві (58%), нижчий - у Східному (37%), Південному (29%) регіонах та в АР Крим (22%). Прем'єр-міністрові довіряли більше половини прихильників майже всіх ідеологічних течій, за винятком соціалістичної (з-поміж них йому довіряли 47%), комуністичної (35%), відносно низьким був рівень довіри до нього людей, які не мають визначених ідейних переконань (41%).

Таблиця 1

Динаміка рівня довіри до органів влади та вищих посадових осіб, %

Якою мірою Ви довіряєте?	Довіряють					Не довіряють					Важко відповісти				
	Вересень 1999	Січень 2000	Травень 2000	Грудень 2000	Березень 2001	Вересень 1999	Січень 2000	Травень 2000	Грудень 2000	Березень 2001	Вересень 1999	Січень 2000	Травень 2000	Грудень 2000	Березень 2001
	N= 3079	N= 2011	N= 2959	N= 2209	N= 2016	N= 3079	N= 2011	N= 2959	N= 2209	N= 2016	N= 3079	N= 2011	N= 2959	N= 2209	N= 2016
Президенту України Л.Кучмі	30	44	32	32	28	62	48	57	59	60	8	8	11	9	11
Прем'єр-міністру України*	21	52	37	47	49	61	26	46	43	38	18	22	17	10	12
Кабінету Міністрів України (Уряду)	18	34	25	27	28	66	48	59	60	57	16	18	16	13	15
Верховній Раді України	16	17	16	19	16	50	70	71	70	70	14	13	14	12	14
Голові Верховної Ради України**	18	-	17	19	19	64	-	64	65	62	18	-	19	15	19
Голові державної адміністрації Вашої області ***	-	34	24	30	35	-	43	48	51	45	-	23	28	18	18
Обласній раді ****	-	22	22	24	29	-	39	49	53	47	-	39	29	21	23
Голові державної адміністрації Вашого району	-	39	26	22	30	-	42	52	52	45	-	19	22	22	24
Міському (селищному, сільському) голові*****	-	-	34	33	35	-	-	50	47	44	-	-	16	14	17
Районній раді	-	35	25	24	28	-	44	51	50	45	-	21	23	21	25
Міській (селищній, сільській) раді*****	-	-	24	30	31	-	-	43	47	43	-	-	33	17	20

* В опитуванні за вересень 1999 року запитання ставилося стосовно В. Пустовойтенка, в опитуваннях за 2000 і 2001 роки - В.Ющенка.

** В опитуванні за вересень 1999 року запитання ставилося стосовно О.Ткаченка, в опитуванні за 2000 і 2001 роки - І.Плюща.

*** Для АР Крим - це запитання про голову Ради міністрів АР Крим. Для мешканців Києва - міського голову.

**** Для АР Крим - це запитання про Верховну Раду АР Крим.

***** Мешканці Києва не відповіли на це запитання.

(-) Індикатор під час опитування не використовувався

Про особистий рейтинг В.Ющенка як політика свідчать дані, наведені в таблиці 2. Як бачимо, рівень довіри до нього у березні 2001 року був більш ніж удвічі вищий за рівень до довіри до П.Симоненка, Л.Кучми, О.Мороза.

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Хто з наведених у списку найбільш відомих державних та політичних діячів України викликає у Вас найбільшу довіру?», % (Сума відповідей більше 100 %, оскільки респондент міг вказати 5-6 прізвищ)

	Жовтень 1998 р.	Грудень 1998 р.	Березень 1999 р.	Червень 1999 р.	Грудень 2000 р.	Березень 2001 р.
Ющенко В.	19	23	27	17	41	45
Симоненко П.	17	22	20	25	19	20
Кучма Л.	13	17	22	36	21	18
Мороз О.	24	30	31	29	19	17
Кравчук Л.	0	13	15	13	12	15
Вітренко Н.	20	30	40	36	15	11
Тимошенко Ю.	5	10	10	4	12	10
Марчук Є.	14	13	18	15	11	10
Пустовойтенко В.	20	20	19	18	7	9
Плющ І.	-	-	-	-	7	8
Медведчук В.	8	8	9	6	6	8
Пинзеник В.	13	15	13	9	6	8
Суркіс Г.	-	-	-	-	7	7
Омельченко О.	-	-	-	-	8	6
Костенко Ю.	0	0	4	3	5	6
Удовенко Г.	0	0	13	11	5	6
Тігіпко С.	-	-	-	-	5	5
Єхануров Ю.	-	-	-	-	4	5
Кононов В.	1	5	2	2	3	4
Азаров М.	-	-	-	-	4	3
Зінченко О.	-	-	-	-	3	3
Ткаченко О.	10	14	15	17	3	3
Матвієнко А.	3	4	-	-	3	2
Литвин В.	-	-	-	-	3	2
Гавриш С.	-	-	-	-	0,6	1,5
Кравченко Ю.	-	-	-	-	2	1,5
Радченко В.	-	-	-	-	-	1
Шаров І.	-	-	-	-	1	1
Чиж І.	4	-	-	-	1	1
Карпов О.	-	-	-	-	0,7	1
Волков О.	-	-	-	-	1	0,7
<i>Інші</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>2</i>
<i>Ніхто</i>	<i>12</i>	<i>14</i>	<i>9</i>	<i>13</i>	<i>18</i>	<i>16</i>
<i>Важко відповісти</i>	<i>12</i>	<i>7</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>5</i>

Під час опитування, яке проводилося Українським інститутом соціальних досліджень спільно з Центром «Соціальний моніторинг» у березні 2001 року, респондентів просили дати оцінку результатів діяльності уряду в різних сферах (див. табл. 3). Як бачимо з таблиці, найчастіше опитані вважали, що Кабінетові Міністрів удалося добитися успіхів у зменшенні заборгованості з виплат пенсій (70%) та заробітної плати (45%). Близько третини опитаних зазначали успіхи у вирішенні

енергетичних проблем, близько п'ятої частини - в поліпшенні ситуації в економіці. Найнижче оцінюється діяльність Кабінету Міністрів у вирішенні проблеми зовнішніх боргів України та особливо - у виконанні соціальних програм стосовно захисту та підтримки найменш захищених груп населення.

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи вважаєте ви, що Уряд України досяг відчутних успіхів у таких сферах діяльності?», %

	Так	Ні	Важко відповісти
У поліпшенні ситуації в економіці	18	67	15
У зменшенні заборгованості з виплат заробітної плати	45	45	10
У зменшенні заборгованості з виплат пенсій	70	22	8
У вирішенні проблем енергетики (регулярному забезпеченні споживачів електроенергією, газом)	30	55	15
У виконанні соціальних програм стосовно захисту та підтримки найменш захищених груп населення	10	73	17
У вирішенні проблеми зовнішніх боргів України	11	55	34

Загалом 28% респондентів вважали, що уряд працює дуже погано, 38% - «в цілому працює погано, хоча деяких успіхів йому вдалося досягти», 23% - «в цілому працює добре, хоча в його роботі є багато недоліків», і 2% дотримувалися думки, що уряд працює «дуже добре». Отже, 63% опитаних не заперечили наявності певних успіхів у роботі уряду. Найрідше позитивну оцінку діяльності уряду давали прихильники комуністичної ідеології - серед них лише 16% вважали, що уряд працює добре (тобто вибрали варіанти відповіді «уряд працює дуже добре» або «в цілому працює добре, хоча в його роботі є багато недоліків»), тоді як серед прихильників національно-радикальної ідеології - 55%, національно-демократичної ідеології - 46%, серед симпатиків соціал-демократичної ідеології - 33%, ринково-інтеграціоністської ідеології (що поєднує ідеї ринкового реформування економіки та політичної інтеграції України з Росією) - 27%, соціалістичної - 24%, екологічної («зеленої») - 20%, серед тих, хто не має певних ідеологічних переконань - 21%.

Серед мешканців різних регіонів найкраще оцінили роботу Уряду представники Західного, Центрального та Північного регіонів, найгірше - мешканці Південного регіону (див. табл.4).

Таблиця 4

Оцінка діяльності Уряду мешканцями різних регіонів України, %

	Регіони:						
	Захі д	Цен тр	Пів ніч	Сх ід	Півде нь	Кри м	Киї в
Уряд працює дуже добре	2	1	4	2	1	0	2
В цілому працює добре, хоча в його роботі є багато недоліків	32	31	30	17	9	21	25
В цілому Уряд працює погано, хоча деяких успіхів йому вдалося досягти	40	35	30	41	34	41	40
Уряд працює дуже погано	16	24	24	34	48	26	28
Важко відповісти	20	10	12	7	8	11	6

П'ята частина респондентів (див. табл. 5) вважала, що Уряд потрібно відправити у відставку у повному складі, стільки ж - що Уряду потрібно надати можливість працювати

у нинішньому складі. Найбільш поширеною у березні була точка зору, що «потрібно відправити у відставку лише деяких міністрів, - її поділяли 39% респондентів.

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Останнім часом деякі політики, громадські діячі, засоби масової інформації висловлюють думку, що нині діючий Уряд України потрібно відправити у відставку. Чи згодні ви з такою думкою?», %

Вважаю, що Уряд потрібно відправити у відставку	20
Вважаю, що потрібно відправити у відставку лише деяких міністрів	39
Вважаю, що потрібно дати змогу Уряду продовжити роботу у нинішньому складі	20
Мене це не цікавить	7
Важко відповісти	14

Найчастіше дотримуються думки, що потрібно відправити уряд у відставку у повному складі, прихильники комуністичної ідеології (40%), серед прихильників соціалістичної ідеології таких виявилось 25%, ринково-інтеграціоністської ідеології - 20%, соціал-демократичної - 17%, національно-радикальної - 16%, національно-демократичної - 9%, ліберальної ідеології - 8%, серед тих, хто не має визначених ідеологічних уподобань, - 15%.

Щодо В.Ющенка, то більшість респондентів (63%), вважали, що його потрібно залишити на посаді прем'єр-міністра, лише 14% дотримувалися думки, що його потрібно звільнити з посади, яку він займає (див. табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Як Ви оцінюєте діяльність Віктора Ющенка на посаді прем'єр-міністра України?», %

Вважаю, що він високопрофесійний діяч і його потрібно залишити на посаді прем'єр-міністра	25	63
Його потрібно залишити на посаді, але замінити частину членів уряду	38	
Його потрібно звільнити з посади прем'єр-міністра	14	
Мене це не цікавить	7	
Важко відповісти	16	

Більше половини опитаних у Західному, Центральному, Північному, Східному регіонах та у Києві вважали, що В.Ющенко має залишатися на посаді прем'єр-міністра. Найменшою мірою з цим були згодні мешканці Південного регіону (44%) та АР Крим (33%), хоча у цих двох регіонах частка тих, хто вважав, що його потрібно звільнити з цієї посади, була невеликою (відповідно 25% і 19%). У Криму близько половини респондентів (49%) не мали визначеної позиції з цього питання.

Вважали, що доцільно залишити В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра, більшість прихильників усіх без винятку ідеологічних течій, а також ті громадяни, які не мають усталених ідеологічних переконань. Відзначимо, що В.Ющенка вважали за доцільне залишити на посаді голови уряду навіть більшість прихильників комуністичної ідеології (54%), які, як зазначалося вище, найчастіше виступали за відставку уряду.

Більшість опитаних (див. табл.7) не підтримали ідеї створення коаліційного уряду, вважаючи за краще, коли в уряді працюють не представники партій, а висококваліфіковані фахівці незалежно від їх партійності. Підтримали б створення коаліційного уряду лише 12 % респондентів.

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи підтримуєте Ви ідею зробити уряд коаліційним, тобто щоб членами уряду (міністрами) стали представники найбільш впливових політичних партій та політичних блоків?», %

Так, підтримую	12
Ні, не підтримую, краще, коли в уряді працюють не представники партій, а висококваліфіковані фахівці незалежно від їх партійності	52
Мене це не цікавить	13
Важко відповісти	23

Під час опитування, яке проводилося у першій половині квітня 2001 року Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" (усього опитано 3014 респондентів віком від 18 років і старших за репрезентативною вибіркою), респондентам ставилося запитання: «На Вашу думку, якщо Верховна Рада проголосує за відставку уряду Віктора Ющенка, як це вплине на ситуацію в українському суспільстві?». Як бачимо з таблиці 8, домінуючими були дві точки зору: «ситуація погіршиться» і «ситуація істотно не зміниться». Кожної з них притримується трохи більше третини опитаних. Лише 5% респондентів сподівалися, що відставка уряду призведе до покращання ситуації в Україні.

Таблиця 8

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «На Вашу думку, якщо Верховна Рада проголосує за відставку уряду Віктора Ющенка, як це вплине на ситуацію в українському суспільстві?», %

Ситуація покращиться	5
Ситуація погіршиться	36
Ситуація істотно не зміниться	35
Важко відповісти	18
Мене це не цікавить	5

Погіршення ситуації у зв'язку з відставкою уряду найчастіше очікували люди з національно-радикальними (77%), національно-демократичними (59%), християнсько-демократичними (52%) та ліберальними (48%) поглядами. Точку зору, що ситуація не зміниться, найчастіше висловлюють прихильники ідеології «зелених» (46%), ідеології, що поєднує ідеї підтримки ринкових реформ та політичної інтеграції України з Росією (41%), соціалістичної (45%) та соціал-демократичної (40%) ідеологій. Однак потрібно зазначити, що серед прихильників соціал-демократів – політичної течії, представники найбільш наполегливо добивалися відставки уряду В.Ющенка, 40% також вважали, що відставка Кабінету міністрів призведе до погіршення ситуації в українському суспільстві, і лише 5% сподівалися на її поліпшення. Це ж можна сказати і про симпатиків комуністичних ідей: вважали, що ситуація не зміниться, 35%, ситуація погіршиться – 32%, ситуація покращиться – 12%.

Точка зору, що ситуація у зв'язку з відставкою уряду погіршиться, переважала у Західному (58%), Північному (45%), Центральному (44%) регіонах та в Києві (46%), що ситуація істотно не зміниться – у Південному (53%), Східному (44%) регіонах та в АР Крим (41%).

Результати дослідження спростовують досить поширену у засобах масової інформації точку зору, що відставки уряду найбільшої мірою не хотіли ті, хто виступає проти Президента Л.Кучми. Так, серед респондентів, які засуджують учасників акції «Україна без Кучми», очікували погіршення ситуації в державі у зв'язку з відставкою уряду В.Ющенка 48%, тоді як серед тих, хто цю акцію підтримує, – лише 33%, вважали, що ситуація не зміниться, відповідно, 33% і 39%, що ситуація покращиться, – відповідно, 3% і 9%. Тобто прихильники Президента помітно частіше висловлювали занепокоєння відставкою Кабінету міністрів, ніж супротивники Президента. У зв'язку з цим можна зробити припущення, що відставка уряду В. Ющенка негативно вплине на імідж глави держави у середовищі його прихильників, сприятиме зниженню рівня довіри до Президента і делигітимації в очах громадян політичного режиму в цілому.

Ілюзії щодо середнього класу

Сергій Макеєв, Світлана Оксамитна

У 90-і роки в Україні про середній клас заговорили дружно й багатослівно. Потребу в ньому раптово відчували і поспішили виразити як представники соціальних наук, так і політики і журналісти. Причому не тільки в спеціальній літературі, але й у публіцистиці розмова із самого початку повелася так, начебто середній клас – це щось саме собою зрозуміле й усі уявляють про що, власне, йдеться. Не менш ілюзією прозорості - як самого поняття, так і реальних соціальних станів, що воно відбиває - виявилися захоплені і навіть заворожені соціологи. У результаті на сьогоднішній день ми не маємо жодної праці, що детально аналізує теоретичні і методологічні підходи до розробки поняття й емпіричної фактичності. Частіше відтворюються і тиражуються анахронічні і мінливі уявлення про середній клас.

Варто сказати і те, що в західній соціологічній науці в останнє десятиліття піднялася і тримається хвиля непідробного інтересу до проблематики середнього класу. Викликана вона радикальними зрушеннями, які відбулися в країнах Західної Європи і Північної Америки. Суть їх полягає в тому, що структура соціальних позицій і взаємозв'язку між ними задаються переважно вже не нормами класичного індустріального капіталізму. Сегмент соціального простору, зайнятий виробниками матеріальних і соціальних благ, помітно зменшився, тим часом як сегмент виробників символічних благ, а також тих, хто зайнятий їхнім розподілом, багаторазово збільшився, а престиж їхніх позицій зріс. Проте прискорені темпи технічного прогресу призводять до того, що кваліфікація учасників цього динамічного ринку швидко знецінюється й утриматися в межах “нового середнього класу” стає дедалі важче.

Отже, виник, затвердився і став предметом пильного спостереження західних учених новий, постіндустріальний середній клас. Наочною стала й внутрішня неоднорідність середнього класу, наявність у ньому різних фракцій - старих, нових, тільки виникаючих. Відмітною ознакою сучасності стала і різноманітність джерел подібної неоднорідності.

Резюмовано суть сучасних уявлень про сучасний середній клас можна авсловити у декількох положеннях.

«Середній клас», **по-перше**, виникає і формується як альтернатива колишньому соціальному поділу на «знать» та «чернь» і позначає людей, які живуть за рахунок власної праці або ж за рахунок праці інших (власники, підприємці, представники вільних професій). І лише в сучасних постіндустріальних суспільствах, через два століття після перших згадувань про середній клас, він становить більшість населення (так зване суспільство «двох третин»).

По-друге, сучасному середньому класові властиві кілька найважливіших ознак: а) високий рівень добробуту; б) розвинена здатність адаптуватися до динамічно мінливих економічних умов; в) готовність перекваліфікуватися або змінити професію, набувати нових знань; г) раціональна організація трудового, а також позатрудового життя, свідомий вибір на користь здорового способу життя; д) високий рівень прагнення самореалізації у професії; е) сповідування ліберальних політичних цінностей; ж) усвідомлення своїх цивільних прав та уміння захищати їх.

По-третє, громадяни вміють відносити і себе, і інших до «середнього класу» (ідентифікувати себе з ним), що свідчить про здатність сприймати соціальну структуру в термінах «вищого», «середнього» і «нижчого», тобто громадяни мають «класову свідомість».

По-четверте, середній клас являє собою досить неоднорідне утворення, до нього входять прошарки, які помітно відрізняються ступенем виразності наведених вище найважливіших ознак.

По-п'яте, середній клас, який розуміють саме так, є кінцевим продуктом взаємодії економічних, політичних та соціальних інститутів постіндустріальних суспільств.

Ситуація в Україні

Не існує переконливих теоретичних концепцій формування середнього класу в перехідних – від соціалізму до капіталізму – суспільствах. Тим більше в суспільствах, що переживають тривале економічне падіння, у яких тенденції «декласування» переважають над тенденціями класотворення. Крім того, в таких суспільствах у тенденціях класотворення переважають механізми, що склалися в тіншовій та неофіційній економіці.

Проте усталилася думка, згідно з якою процеси становлення середнього класу більш-менш повно вдається відслідкувати в тому разі, якщо: а) зростає частка недержавних підприємств, а отже, і частка власників та самозайнятих (середній клас у класичному розумінні) в різних секторах економіки; б) свій власний статус (матеріальний рівень життя, місце на уявлених соціальних сходах) індивіди визначають як «середній»; в) індивіди впевнено зараховують себе саме до «середнього» класу, вони є носіями уявлень про середній клас.

Частка підприємців, а також зайнятих у приватному секторі

Точні дані можуть бути отримані лише в ході перепису. Інформація, одержана у вибіркових опитуваннях, не є такою, а тому її можна використовувати як орієнтовну. За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, частка зайнятих у приватному секторі економіки збільшилася з 6.1% у 1994 році до 15.2% у 2001. Водночас частка тих, хто говорить про себе як про представника великого або середнього бізнесу, стало становить 1%, а частка тих, хто вважає себе дрібним підприємцем або таким, який працює на бізнесмена, зросла від 2.5% у 1994 році до 4% у 2001.

Отже, частка традиційного середнього класу – підприємницького – становить приблизно 5%. Тим часом останніми роками приріст є вкрай незначним. Скоріше можна говорити про консервацію цього процесу, аніж про розгортання його.

«Середні» за рівнем життя

Домінуюча тенденція 90-х років – помітне зменшення частки тих, хто за рівнем матеріальної забезпеченості відносив себе до категорії людей середнього добробуту (звісно, за українськими стандартами). Якщо в 1994 році таких було 50.6%, то в 1999 році – лише 30.7%. Мало місце, отже, розмивання середнього класу, вихід з його складу значних у кількісному відношенні професійних груп. Ця тенденція була переломлена тільки в 2000 році, коли почала зростати частка тих, хто зараховує себе до категорії середніх за рівнем добробуту. У поточному, 2001 році, вона склала 37.4%.

Якщо врахувати інші показники, до яких вдаються опитані, відносячи себе до категорії «середніх» (розташування себе на 11-бальній шкалі за рівнем життя, чи на 7-східчастих соціальних сходах, дані про реальний рівень споживання), то з'ясовується, що приблизно 20% населення України можна віднести до так званого середнього класу. При цьому обов'язково доводиться брати до уваги, що до половини, а іноді і більше, доходу середній клас отримує в тіншовій економіці. З отриманого у такий спосіб доходу податки не сплачуються, тобто не робляться відрахування на підтримання умов спільного

існування – на систему освіти, на охорону здоров'я та інше. Чим чисельнішим буде ставати цей середній клас із саме такою структурою доходів, тим більших збитків зазнаватиме загальне благо.

Середній клас за самовизначенням

Українські громадяни доволі легко оперують низкою найменувань класів, визначаючи своє місце у соціальному просторі суспільства. У відповідях респондентів на запитання стосовно класової належності в опитуванні, проведеному Інститутом соціології НАН України і фірмою СОЦІС (липень 2000 року, опитано 1200 осіб), було названо такі класи (див. табл.1).

Таблиця 1. Соціально-класова самоідентифікація населення України, %

Клас/верства	Загалом серед населення	Серед працюючих
Робітничий клас	28.2	34.2
Середній клас	14.1	15.7
Нижчий клас	13.4	11.0
Селяни	11.9	7.1
Службовці	7.2	10.8
Інтелігенція	5.7	8.4
Підприємці	2.1	3.4
Керівники (менеджери, управлінці)	0.6	0.9
Вищий клас	0.2	0.5
Ні до якого класу	6.4	3.0
Важко відповісти	8.7	4.5

Отже, як і очікувалося, словник найменувань класів, використаний респондентами, становить суміш, з одного боку, назв соціальних спільнот радянського періоду, а з другого, нещодавно введених до номінального обігу найменувань, притаманних західним суспільствам. Серед останніх найпоширенішим, тобто таким, що найчастіше звучить в ЗМІ, виступах і зверненнях науковців, публіцистів та державних службовців, є середній клас. Так, саме до середнього класу відносять себе 15.7% працюючих, що в цілому збігається з незалежними оцінками експертів чисельності цього класу.

Представники ж яких соціально-професійних груп в Україні належать до середнього класу? Відповіді респондентів містили більше ста найменувань соціальних і професійних категорій, часом навіть із зазначенням конкретного місця роботи опитаного. Спроба узагальнити більше, ніж сотню найменувань, мала такі результати:

- Інтелігенція - 34.8%
- Підприємці - 25.7%
- Управлінці - 20.6%
- Робітники - 14.8%
- Службовці - 14.2%
- Представники дрібного та середнього бізнесу - 8.2%

- Люди з середньою зарплатою - 5.7%
- Торговці - 5.4%
- Юристи - 4.8%
- Банкіри, фінансисти - 4.6%
- Селяни - 4.1%
- Працівники правоохоронних органів - 3.4%
- Працівники фірм - 2.3%
- Рекетири - 1.9%
- Фермери - 1.5%
- Багаті люди - 1%
- Немає в країні середнього класу - 3.5%
- Не знаю - 4.9%

Уявлення про підприємців, дрібних та середніх власників як представників середнього класу не є домінуючим серед населення. Більш поширеним є сприйняття середнього класу як класу інтелігенції. Для кожного п'ятого опитаного поділ на середній та інші класи очевидно збігається з поділом людей на керівників, управлінців та підлеглих. Традиційні для соціального поділу суспільства минулих десятиліть соціально-професійні групи робітників і службовців також є представниками середнього класу. Однак таку думку поділяють лише близько 15% респондентів. І тільки 3.5% вважають, що в Україні середнього класу немає. Отже, у свідомості громадян середній клас – це клас інтелігенції, підприємців та управлінців.

Таким чином, говорити про успіхи у становленні «середнього» класу в Україні не варто. У кризовому суспільстві за наявності значного тіньового сектора в економіці, поширення неофіційної зайнятості та обігу значних грошових сум поза державними фінансовими каналами формуються «недо-» або ж «псевдо-» класові утворення, не здатні і не готові виконувати у суспільстві функції, які традиційно належать до прерогативи саме класів.

Що день наступний нам готує?

Олена Злобіна

Сучасне життя в пересічного українця досить чітко структуровано в часовому вимірі. Всі ми добре відчуваємо різницю між "старим" та "новим" життям. "Старе життя" поступово відійшло у незворотне минуле, а "нове" опановано ще далеко не всіма. На сьогодні різні групи населення перебувають на різних етапах "входження" в нову соціальну реальність. Соціологічні дослідження* демонструють майже полярний розподіл населення країни стосовно міри пристосування до сучасного життя. Якщо об'єднати групу тих, хто активно включився в нове життя і вважає, що ринкові відносини є для них природним способом життєдіяльності з тими, хто перебуває в постійному пошуку себе в теперішньому житті, то частка населення, яка активно відтворює в своїй діяльності нові поведінкові орієнтири, становитиме 44% від загалу, а частка тих, хто відповів, що не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живе як прийдеться, чекає змін на краще становить 47%. Решта, біля 10% не визначилися з відповіддю (табл.1).

Таблиця 1

Оцінка пристосування людей до теперішньої життєвої ситуації (% до загальної кількості опитаних, N=1200)

Міра пристосованості	1997	1999	2000
Активно включився в нове життя, ринкові відносини здаються мені природним способом життєдіяльності	7	7	9
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36	37	35
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як прийдеться, чекаю змін на краще	45	47	44
Важко відповісти	11	9	12

Як бачимо розподіл є досить стійким у часі і свідчить про те, що на особистісному рівні маємо дві протилежні тенденції. Перша репрезентує бажання сприймати і відтворювати нові поведінкові зразки, друга — небажання це робити. Обидві групи справляють істотний вплив на суспільні перетворення, перші просувають їх своєю діяльністю, другі — гальмують недіяльністю.

Характерно, що у різних сферах життя вплив цих груп може бути різним. У формуванні нових економічних відносин "активні" справляють набагато більший позитивний вплив ніж "пасивні", бо переважна частка тих, хто не хоче пристосовуватися, це люди старші 55 років (74%). Проте в сфері політичній маємо протилежну ситуацію. Люди старшого віку активніше беруть участь у виборах, підтримуючи ті політичні сили, які виражають їхні досить консервативні інтереси.

Переживання теперішнього великою мірою впливає й на сприйняття найближчого майбутнього. За даними нашого моніторингу картина очікувань людей щодо змін в країні в найближчий час виглядає наступним чином (див. табл.2).

* Опитування з проблем соціальної адаптації провадяться Інститутом соціології разом з службою Соціс-Гелап з 1994 року, вибіркова сукупність 1200 осіб репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

Таблиця 2

Як Ви оцінюєте перспективи зміни ситуації в суспільстві у найближчому майбутньому? (% до загальної кількості опитаних, N=1200)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ситуація в цілому буде швидко погіршуватися	20	26	15	22	17	19
Сподіваюсь на поступову зміну в кращий бік	52	40	54	45	47	50
Намагаюсь не думати про завтрашній день, жити теперішнім	18	22	24	21	26	22
Важко відповісти	10	12	7	13	9	9

Дані опитувань свідчать, що переважна більшість людей спрямовує свій погляд у майбутнє, сподіваючись на зміни на краще. При цьому діють механізми пристосування, які можна віднести до категорії надмотивантів. "Без надії сподіваюсь", тобто вірю у краще без раціональних підкріплень, а інколи і всупереч об'єктивним реаліям — так можна було б переважно оцінити ставлення до майбутніх змін на рівні масової свідомості.

Такі очікування пов'язані насамперед з тим, що люди безпосередньо бачать далеко не всі різноманітні реалії нового життя, а відчуваючи негативні впливи, не можуть усвідомити їхні причини. Життєві оцінки і сподівання базуються на перехресті особистісного досвіду і інформації, яку вони отримують через засоби масової інформації, через спілкування з іншими людьми. Неабияку роль при цьому відіграють і чутки, які сьогодні досить успішно конкурують з офіційними джерелами інформації. Це природно в нестабільному суспільстві, де щоденно відбуваються непередбачені зміни ситуації. З особистісного досвіду люди вже знають, що сьогодні практично немає такої чутки, яка б не могла бути правдою.

Поряд з зовнішніми ускладненнями існують і внутрішні. Людина знаходиться під впливом особистісних установок та стереотипів, які обумовлюють її кут зору на ситуацію. У тих випадках, коли над нею тяжіють уявлення минулого, це може приводити до значного викривлення у свідомості картини реального світу. Можна сказати, що людина створює особистісну картину життєвого світу, ніби конкуруючи з "автором", яким є саме життя.

Звертає на себе увагу і та обставина, що сприймаючи зміни навколишнього життя, люди оцінюють ситуацію або переважно емоційно, або раціонально. Причому раціональну позицію займає значно менша частина населення. Більшість сприймає сучасний стан речей крізь призму особистісних переживань.

Неабияку роль при цьому відіграє здатність людей передбачити, що на них чекає у найближчому та віддаленому майбутньому. Якщо у людей немає чіткого розуміння того, що відбувається в суспільстві, її уявлення про світ можуть доволі сильно суперечити дійсним реаліям життя, ускладнюючи процеси особистісної адаптації.

Основою формування прогнозу щодо майбутнього є насамперед чіткість "картини теперішнього", яка має бути зрозумілою самому суб'єкту, тобто певним чином структурованою, такою, що містить хай навіть невірні, проте прийнятні для людини пояснення того, що відбувається в суспільстві. В умовах суспільної кризи більшість людей розгублюються під лавою змін і не встигають відповідно "оновлювати" своє особисте бачення реальності. Поступове відновлення внутрішньої узгодженості картини світу відбувається мірою адаптації людей до змін. За нашими даними такий процес можна спостерігати сьогодні в Україні, хоча розгортається він дещо повільно (див.табл.3).

Таблиця 3

Як вам здається, чи можете ви для себе самого або для інших людей якимось пояснити те, що відбувається в Україні? (% до загальної кількості опитаних, N=1200)

	1995	2000
Можу переконливо пояснити	10	24
Можу пояснити окремі події	32	33
Не можу пояснити	44	37
Важко відповісти	13	7

Як бачимо помітно зросла частка людей, які вже мають чіткі особисті пояснення щодо суспільних перетворень, і на сьогодні відсоток тих, хто має внутрішньо узгоджену картину світу перевищує тих, хто не може пояснити те, що відбувається навколо.

Якою ж мірою ступінь розуміння того, що відбувається в Україні впливає на ставлення людей до різних соціальних інститутів, і насамперед з оцінкою їхньої реальної ролі в можливому покращанні життя людей. Досить показово, що відповідаючи на питання “З ким, або з чим ви пов’язуєте сподівання на реальне покращання вашого життя?”, респонденти досить чітко продемонстрували підвищення сподівань при нестачі розуміння. Перефразуючи майже крилате “без надії сподіваюсь”, можна сказати, що доволі типовою є сьогодні позиція “сподіваюсь, бо не знаю”. Скажімо серед тих, хто сподівається на Президента України частка тих, хто може пояснити те, що відбувається в країні, становить 21%, а тих, хто не може пояснити – 41%. Як бачимо, в умовах несформованості чіткої картини світу, людям більшою мірою притаманне бажання покладатися на авторитетні фігури, не випадково поміж тих, хто сподівається на Бога, 44% становлять люди, які не можуть пояснити, що відбувається в країні, і лише 27% – ті, хто можуть це зробити.

Сприйняття й переживання сьогодення тісно пов’язане не тільки з досвідом минулого, і очікуваннями щодо найближчого майбутнього. Певною мірою воно визначає і очікування щодо віддаленого майбутнього. Зміна часових рубежів, перехід в нове століття і тисячоліття актуалізувала в масовій свідомості не тільки проблеми особистісного майбутнього і майбутнього своєї країни, а й майбутнього людства. Мірою наближення 2000 року ця дата привертала до себе дедалі більшу увагу. І хоча майже половина опитаних (49%) зазначили, що для них 2000 рік нічим не відрізнятиметься від інших, це не означає, що перехід через рубіж тисячоліть не справив на них жодного впливу. Незважаючи на особистісні негаразди і проблеми приватного життя, люди відчули інтерес до подальшої долі людства. Про це свідчать відповіді на питання: що, на думку респондентів, здатне найістотніше вплинути на долю людства у XXI столітті (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Рейтинг оцінок чинників впливу на долю людства у XXI столітті
(% до загальної кількості опитаних, N = 1200)**

Чинник впливу	%	Ранг
Наукові відкриття, що дозволять подолати тяжкі хвороби і суттєво збільшити тривалість життя людей	44	1
Винахід принципово нових засобів, що збільшать можливості забезпечення основних потреб людства	34	2
Створення нових видів зброї, яка загрожуватиме існуванню людства взагалі	25	3–4
Створення технологій, які здатні спровокувати екологічну катастрофу на планеті	25	3–4
Політичні, релігійні, національні протистояння, які зможуть спричинити третю світову війну	19	5
Принципово нові можливості і засоби освіти	16	6
Кінець світу	12	7
Штучна зміна біологічної природи людини, тварин, рослин	11	8
Об’єднання всіх християнських церков світу	10	9
Створення загальносвітового уряду	8	10

* Тут і далі, де сума виборів перевищує 100%, респондент мав можливість обрати по кілька позицій

Передовсім зазначимо, що кількість тих, хто вагався з відповіддю, була порівняно незначною — лише 13%. Більшість опитаних має певні міркування щодо перспектив людства у XXI столітті. Причому найпоширеніші очікування мають оптимістичне спрямування. Близько половини респондентів (43%) сподіваються, що в новому столітті долю людства визначатимуть наукові відкриття, які вможливають подолання тяжких хвороб і суттєве збільшення тривалості життя людей. Далі за мірою значущості винахід принципово нових засобів, здатних поширити можливості забезпечення основних потреб людства (34%). Нижче розташовані найболючіші у масовому сприйнятті негативні чинники. Це насамперед створення нових видів зброї, яка загрожуватиме існуванню людства взагалі (25%) і нових технологій, здатних спровокувати екологічну катастрофу на планеті (25%).

Отже, у масовій свідомості позитивні очікування щодо можливостей людства вирішувати складні проблеми свого існування переважають над очікуваннями негативних ситуацій, які висуватимуть перед суспільством нові проблеми.

Водночас дані дослідження чітко демонструють залежність очікувань людей від того, в яких соціально-просторових координатах розглядається певний часовий вимір. Те, що в масштабах людства вважається дуже важливим, інколи втрачає свою актуальність стосовно України, і навпаки. Скажімо, відповіді на питання про те, з чим пов'язують респонденти свою оцінку життя нового покоління в Україні у XXI столітті, свідчать, що близько половини опитаних (45%) пов'язують його з економічним і соціальним піднесенням України, натомість внесок у цей процес досягнень науки, техніки, медицини вагомим вважають лише 30% респондентів. Проте в загальнолюдському просторі значущість останнього чинника набагато вища (43%). А от екологічні проблеми мають, на думку респондентів, майже однакову актуальність як для людства загалом (25%), так і для України зокрема (28%).

Якщо розглянути переживання майбутнього в координатах особистісного життя людей, можна помітити, що воно певним чином корелює зі сприйняттям майбутнього своєї країни (див. табл.)

Таблиця 5

Емоційне сприйняття майбутнього
(% до загальної кількості опитаних, N = 1200)

	Які почуття у Вас переважають, коли ви думаєте про своє майбутнє?	Які почуття у Вас переважають, коли думаєте про майбутнє України?
Оптимізм	16	17
Радість	4	2
Впевненість	6	6
Задоволення	2	2
Надія	52	56
Цікавість	16	18
Байдужість	16	3
Безвихідь	15	10
Розгубленість	9	14
Песимізм	8	8
Тривога	51	48
Страх	27	21

Дані дослідження доводять, що нині емоційне розмаїття почуттів, які виникають у людей, коли вони думають про своє майбутнє, тяжіє до двох полюсів. Позитивні переживання концентруються навколо почуття надії (52% опитаних), негативні — навколо почуття тривоги (51%). Ця палітра особистісних переживань відтворюється й

тоді, коли людина розмірковує про майбутнє України. Досить показовим є те, що емоційне сприйняття людьми власного майбутнього та майбутнього України дуже подібні за виключенням однієї позиції. Майже ніхто з опитаних не вказав, що відчуває байдужість, коли думає про долю України, хоча щодо власного майбутнього це почуття зафіксувало 16% респондентів. Знов бачимо варіацію на тему сподівань: "хай не для мене, але в майбутньому щось має змінитися на краще".

Дані свідчать, що переважна більшість людей не відокремлює свою долю від долі своєї країни. Серед респондентів, котрі з надією думають про своє майбутнє, 84% також із надією дивляться в майбутнє України. Водночас 72% тих, хто очікує своє майбутнє з тривогою, так само з тривогою передбачає майбутнє України. 21% оптимістів вважають, що життя нової генерації, народженої на межі століть в Україні, буде безумовно кращим, ніж тепер. Серед тих, у кого домінує відчуття тривоги, таких лише 11%.

Ці різні домінанти світосприйняття значущо корелюють з тим, які чинники, на думку респондентів, впливатимуть на життя нової генерації українців. Якщо серед респондентів із домінуванням надії 54% пов'язують його з економічним і соціальним піднесенням України, то серед тих, у кого переважає почуття тривоги, таких 44%. Люди, котрі сподіваються на поліпшення ситуації, більшою мірою схильні пов'язувати його зі зростанням освіченості й професійного рівня населення (32%), ніж ті, хто дивиться у майбутнє з тривогою (21%).

Певну різницю зафіксовано і щодо оцінки впливу різних чинників на життя нового покоління у XXI столітті між західним і східним регіонами України. На Сході відчутно вимальовуються тривожніші очікування щодо майбутнього, пов'язані з загостренням як внутрішніх, так і зовнішніх проблем (див. табл. 6).

Таблиця 6

З чим Ви пов'язуєте свою оцінку життя нового покоління людей у XXI столітті?
(% до загальної кількості опитаних, N = 1200)

	Схід	Захід
З загостренням соціальних і національних проблем у державі	46	15
З ускладненням екологічної ситуації	47	18
З погіршенням відносин України з сусідніми державами	47	9
З посиленням впливу на життя людей кримінальних груп	45	14

Показово, що саме на Сході сконцентрована основна маса респондентів, які вважають, що майбутнє життя людей, які народяться в Україні на рубежі XX і XXI століть складеться безумовно гірше порівняно з їхнім життям. Серед тих, хто обрав цей варіант відповіді східняки складають 60%, а представники західного регіону лише 7%.

Широко розгорнутою у майбутнє, яскраво позитивно забарвленою є оцінка життя в XXI столітті молоддю, яка сприймає себе активним творцем цього майбутнього. Молодь взагалі налаштована оптимістичніше. У молодіжному переважають ті, хто включився в ринкові відносини або шукає в них своє місце (66%) і куди менше тих, хто не бажає пристосовуватись і живе як прийдеться (20%). Молодим не доводиться порівнювати, для них теперішній час — це дорога в майбутнє, а не шлях, що тягнеться з минулого. Чим довша в людини особиста дистанція минулого, тим складнішим їй видається теперішній час, а отже, і перспектива в майбутньому. Так, серед респондентів віком до 35 років не бачать у сучасній ситуації цінних можливостей 25% опитаних, у віковій групі від 36 до 45 таких вже 36%, у людей віком від 46 до 55 — 54%, віком від 56 до 65 років — 62%, а у представників більш похилого віку — 71%.

Рубіж тисячоліть для тих, кому нині 18–25 років, не випадково має особливий характер. Для молоді це зримий образ того, що починається її час, адже він реально означає майбутнє, яке, за крилатим висловом, належить молоді. Нова доба, нові надії, відчуття того, що саме молодь закладає основи життя у XXI столітті — все це породжує особливе сприйняття часової межі у молодіжному середовищі. Тож не дивно, що молоді люди куди частіше за інші вікові групи пов'язують свою оцінку життя в новому столітті з досягненнями науки, техніки, медицини й переважають серед упевнених у тому, що генерація, народжена на зламі століть, житиме краще, ніж самі вони тепер. Так само й стосовно себе вони сподіваються жити краще, шукати можливості поліпшувати життя і знаходити їх, покладати на себе відповідальність за власне життя і прагнути поліпшувати життя співгромадян.

Ставлення населення України до атомної енергетики (1995–2001)

Олександр Стегній

Стаття підготовлена за результатами загальнонаціональних опитувань населення, проведених за період з 1995 по 2001 роки Центром соціальних та маркетингових досліджень СОЦИС в рамках проекту «Омнібус». Дані є репрезентативними для дорослого населення України за такими ознаками як стать, вік, рівень освіти, тип поселення та регіон проживання. Опитування проводилось за місцем постійного проживання респондентів методом стандартизованого інтерв'ю. В кожному опитуванні загальна кількість респондентів була незмінною і становила 1200 чол.

Чорнобильська катастрофа і сприймання “мирного атому”

Розвиток атомної енергетики в Україні до Чорнобильської катастрофи не був об'єктом значного інтересу для широких кіл населення, яке, споживаючи електроенергію, вироблену атомними реакторами, мало цікавились станом справ на вітчизняних АЕС. Ситуація суттєво змінилася після квітня 1986 року, насамперед внаслідок Чорнобильської катастрофи та її масштабних наслідків. Чорнобиль “розбудив” увагу громадськості до проблем безпеки атомної енергетики.

Аналіз результатів масових опитувань за період 1995-2001 рр. свідчить, що часова віддаленість катастрофи 1986 р. на ЧАЕС фактично не призводить до зменшення принаймні артикуляції інтересу населення до її наслідків. Більше половини опитаних в 1995 і 2000 роках вказали на свій значний інтерес до цієї проблеми і лише для 10% респондентів ця проблема не була значущою.

Заслуговує на увагу той факт, що високий рівень зацікавленості Чорнобильською проблематикою виявляють не тільки мешканці найбільш постраждалих районів, але і в цілому населення всієї України. Це дозволяє говорити про те, що Чорнобиль асоціюється у масовій свідомості не лише з безпосередніми наслідками катастрофи, але також пов'язується і з проблемою безпеки атомних реакторів. Цей висновок підтверджують дані, наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Які питання, пов'язані з Чорнобильською катастрофою, хвилюють Вас найбільше? (у % до тих, хто дав відповідь)*

Об'єкти стурбованості	1995	1997	1998	1999	2000	2001
Вплив наслідків аварії на навколишнє середовище (екологію)	44	43	51	33	37	45
Вплив наслідків аварії на здоров'я людини	69	71	76	59	63	72
Стан “саркофагу” над зруйнованим реактором	15	24	24	21	23	21
Безпека діючих реакторів атомної станції	22	24	24	32	34	18

Сума відсотків перевищує цифру сто, оскільки респонденти мали змогу назвати два варіанти відповідей. Зауважимо також, що в останньому опитуванні слово «діючі реактори» було замінено на «зупинені реактори».

Динаміка отриманих результатів свідчить про існування значної стурбованості щодо стану безпеки спочатку діючих, а зараз зупинених реакторів ЧАЕС. Якщо уважно розглянути об'єкти стурбованості населення, пов'язані з Чорнобилем, то більшість з них, за винятком стану “саркофагу”, торкаються також проблем функціонування всієї української атомної енергетики. Іншими словами, пересічних громадян хвилює проблема

безпеки АЕС у широкому сенсі цього слова: як суто технологічна (власне процес виробництва електроенергії), так і безпека для живої природи, включаючи життя людини.

Наведений у таблиці №1 високий рівень схвильованості респондентів впливом катастрофи на екологію і стан здоров'я людини поєднується, проте, з поступовим зменшенням оцінки негативного впливу Чорнобиля на здоров'я мешканців населених пунктів, де безпосередньо проживають опитані.

Цей результат можна пояснити тим, що на ментальне та фізичне здоров'я населення у період соціальної трансформації та перманентної соціально-економічної кризи значною мірою впливають не тільки і не скільки екологічні чинники, а насамперед психічні та фізичні перевантаження повсякденного життя, погане харчування та недоліки медичного обслуговування, тобто соціально зумовлені чинники.

Що ж до зменшення негативного впливу на природне довкілля безпосереднього мешкання респондентів, то тут на перший план виходить проблема якісного стану водних ресурсів, в особливості питної води та повітряного басейну.

Подібні припущення підтверджують результати чисельних масових опитувань, проведених за участю автора цієї статті.

Таблиця 2

Якою мірою наслідки Чорнобильської катастрофи позначаються на ...

<i>сучасній екологічній ситуації у Вашому населеному пункті?</i>	<i>1 995</i>	<i>1 997</i>	<i>1 998</i>	<i>1 999</i>	<i>2 000</i>	<i>2 001</i>
Значною мірою	59	50	56	53	41	39
Незначною мірою	28	39	32	37	44	43
Майже не позначаються	7	6	6	6	10	10
<i>стані здоров'я мешканців Вашого населеного пункту?</i>						
Значною мірою	62	51	57	55	43	41
Незначною мірою	26	41	31	35	40	40
Майже не позначаються	6	4	5	6	11	10

Суб'єктивна оцінка рівня впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на екологію та здоров'я людини на локальному рівні не слід безпосередньо пов'язувати з об'єктивно існуючими показниками радіаційного забруднення і рівня захворюваності внаслідок аварії. Як вже було зазначено, існує певний загальний фон стурбованості наслідками катастрофи на ЧАЕС, який розповсюджується на більшу сукупність людей, ніж реальне число постраждалих (хоча їх кількість є також значною). Саме цим можна пояснити ту обставину, що протягом останніх шести років (часу проведення даного моніторингу) в середньому 75-80% респондентів вважає, що наслідки Чорнобильської катастрофи значною мірою впливають на екологічну ситуацію і стан здоров'я мешканців всієї України.

Перспективи розвитку атомної енергетики в масовій свідомості

Аналіз даних опитувань зафіксував той факт, що в масовій свідомості населення України атомні електростанції нерідко асоціюються з об'єктами підвищеного техногенного ризику.

На відкрите запитання, поставлене під час опитування 1996 року, "Який з промислових об'єктів, створених людиною, Ви вважаєте найбільш небезпечним для життя?" респонденти насамперед назвали АЕС (38%). Для порівняння: хімічні заводи

згадували 18% опитаних, а металургійні і нафтопереробні підприємства відповідно по одному відсотку.

Серед різних найбільш небезпечних екологічних проблем для майбутніх поколінь учасники міжнародного опитування “Millennium Survey” (1999 р.) з числа українців на перше місце поставили аварії на ядерних станціях, тобто ядерну безпеку, яка виявилась значно актуальнішою, ніж такі проблеми, як забруднення питної води та промислове забруднення¹

В той же час загальнонаціональні опитування останніх років свідчать, що ставлення населення України до вітчизняної атомної енергетики можна характеризувати як помірковано-позитивне (див. табл. 3).

Таблиця 3

Ставлення населення України до виробництва електроенергії на українських АЕС.

<i>Як Ви вважаєте, виробництво електроенергії на атомних станціях країни слід:</i>	1995	1997	1998	1999	2000
Скоротити	23	27	25	22	22
Залишити на існуючому рівні	42	42	39	43	39
Збільшити	17	13	12	12	16
Важко відповісти	18	19	24	24	23

Як бачимо, кількість противників виробництва електроенергії на атомних станціях не перевищує однієї чверті від загального числа опитаних. Це більше частки прихильників розширення атомної енергетики, однак визначальним чинником ставлення громадської думки до «мирного атому» є позиція тих, хто підтримує збереження статус-кво.

Звертає на себе увагу той факт, що близько третини респондентів, які проживають в областях, де розташовані діючі атомні станції не змогли визначити свого ставлення щодо майбутнього виробництва електроенергії на українських АЕС. Крім того, серед жителів областей, де функціонують діючі АЕС, противників використання ядерної енергії виявилось не більше, ніж в інших областях. Вірогідно припустити, що у даному випадку об'єкти атомної енергетики розглядаються не тільки як небезпека підвищеного ризику, але і як можливість працевлаштування і енергозабезпечення своїх населених пунктів.

Серед противників атомної енергетики дещо більше жінок, і навпаки, серед прихильників і “поміркованих” у ставленні до АЕС, переважають чоловіки. Вірогідно, що висока техногенна небезпека цих об'єктів, поєднана у свідомості матерів із переживанням за безпеку власних дітей, призводить до подібного результату. На цю гіпотезу наштовхує та обставина, що серед жінок-противників атомної енергетики питому вагу становлять матері неповнолітніх дітей.

Як свідчить аналіз за регіонами, противників розвитку атомної енергетики серед мешканців областей “чорнобильського сліду” не більше (а навіть дещо менше), ніж серед населення інших регіонів країни. Вірогідно, тут спрацьовує інформованість респондентів про стан справ в енергетиці України, зокрема небажання залишитись без джерел енергопостачання. Саме з цієї причини протягом останніх п'яти років частка прихильників та “поміркованих” по відношенню до АЕС у Києві є вищою, ніж в інших населених пунктах України.

¹ Стегний А. Экология планеты: что волнует землян? // Зеркало недели., 11 декабря 1999 г.

Водночас у групі прихильників та “поміркованих” менше представлена молодь до 30 років та люди найстаршої вікової генерації, а також респонденти з вищою та незакінченою вищою освітою. .

Розглядаючи перспективи підтримки громадською думкою розвитку атомної енергетики в Україні, неможливо обійти і питання про ставлення громадян до альтернативних “мирному атому” джерелах електроенергії. У 2000 році майже чверть респондентів . вважали, що на даний час у нашій країні не існує альтернативи використанню атомних електростанцій, при цьому майже половина опитаних (47%) не змогла дати відповіді на це запитання. Звертає на себе увагу той факт, що серед «оптимістів» стосовно використання альтернативних джерел електроенергії існує доволі розмите уявлення про конкретне втілення цієї альтернативи. Зокрема, 45% з тих, хто дав ствердну відповідь щодо можливої альтернативи використання потужностей українських АЕС, не змогли назвати конкретно хоча б один такий альтернативний ресурс отримання енергії. Серед названих джерел найбільш часто фігурували: гідроенергія (26%), вітряки (16%), теплоенергія (13%) і сонячна енергія (9%).

Із зростанням рівня освіти зростає також розуміння того, що реальної альтернативи використанню атомної енергетики на даний момент в Україні не існує. Залежність України від експорту енергоносіїв, особливо для теплової енергетики, обмеженість використання гідроенергії і нестача інвестицій для розвитку якісно нових видів енергетики, об’єктивно свідчать про те, що нашій країні в ближчому майбутньому не обійтись без атомної енергетики. І це розуміє немала частина населення України.

Таким чином, значна питома вага ядерної енергетики у загальному виробництві електроенергії та відсутність реальної альтернативи використанню АЕС призводять до того, що у громадській думці, попри визнання значного рівня ризику, в цілому переважає розуміння змушеної перспективи подальшого використання ядерних електростанцій в Україні.